

ИЛИЈА Ж. ТИФУНОВИЋ

# КРВ ЧЕТНИКА

СА ПРЕДГОВОРОМ  
ДУШАНА С. НИКОЛАЈЕВИЋА



БЕОГРАД 1930

ГРАФИЧКИ УМЕТНИЧКИ ЗАВОД „ПЛАНЕТА“ БЕОГРАД, УСКОЧКА 10.

## ПРЕДГОВОР

Писац ове књиге је син Шумадије, валовите и китњасте Шумадије, чији брежуљци и пропланци скривају у себи све: и радост живота и благу тугу и мелемну резигнованост. Питома и бунтовна земља наша! Сунце пало на тамно-плави Рудник, а са врхова Рудника зраци сунца рује Букуљу и Венчац, дворове горских царева, чија нам житија и црне кончине прича Светолик Ранковић, даровити реалист, али склон да оно што је мрачно у нашој души још више замрачи. Цареваху горски цареви на осојима Букуље, Венчаца и Рудника, да се на Вагану следи крв у жилама свима онима који лудо вероваху, да је лако избећи хајдуку. Разлили се сунце и слобода недокучивом Шумадијом. И кад путник-намерник западне међ њене шумовите и гараве брежуљке, он осећа дах слободе њене и мисли мисао њену. Слободну мисао краја, који је сигурно подривао и смело рушио две моћне империје, бацио на плећке два узурпатора, два угњетача једнога снажног и способног народа. И дубоку мисао, која, признајући без околишења вредност борбе за правду и праву, лепоту и усхит те борбе, зна да је смрт права, врховна смирачица вечито немирног људског рода. Мртви и живи су близу у Шумадији. Искрено се рођакају. И то осећа човек кад посматра и њене пејзаже и војничке споменике по друмовима, што изгледају оваплоћени снови матера, чији атлетски синови положише животе у косовским биткама. Сетни су, али и мистериозни сви ти војнички споменици, што личе на асирска божанства. И сатима би гледао човек у војничке споменике, и у лице Шумадије, и у њено небо. Таласа се Шумадија, коју донесе на свет љубак мргодног, мрког, а заљубљеног бога брегова и божице плодовитих и чежњивих равница.

Разгаљује и меланхоли у исти мах, челичи те за борбу и мири те са смрћу необјашњена земља Рудника, бујних лугова из твојих снова и из блаженога раја и земља убоге, али богате свечаношћу, Тополске цркве. Шумадија-Слободија, а у њој и над њом Рудник, чија горостасна фигура и чије злокобне и аветињске пећине инспирисаше романтичарску фантазију Војислава Јова Илијћа. Планина слободе граби небу. Разбија облаке планина, чију је суру лепоту носио у срцу и и у своме елану Арсеније Лома из Качера када је бунио свој крај и када је, у своме ритерству, веровао Турцима, „вериневери“. Ако си окован, па се загледаш у Рудник, сами ће се ланци раскинути! Има мађиску моћ слободе планина, чија се

утроба вулкански побуни на аустро-мађарску офанзиву. Циновски стражар, Рудник, стражари на мртвој стражи слободе и државе наше. Стражари и ћути, као што ћути и Тополска црква, коју побуњеној раји поклони мистик и сањало хришћанске алијансије, Цар Русије, Александар I. Онај Бели Цар, који је у жељама наших устаника свргавао са трона некрштенога цара у Стамболу и, бацајући на дно мора полумесец, побадао понова крст на Аја-Софији. У углу Цркве тајанствени гроб врховног војда свих оних који су на освиту XIX века цепали „са себе ропство и срам“. Гроб бесмртнога вођа нове историје наше, а у цик зоре, са Опленца, у чијем подножју побожно туже Тополска црква и гроб Карађорђа Петровића, птице слободе лете на све стране, широко машући крилима. Лете, секу бескрајни простор, јер ваља светити грозно унакажене фреске у олтару свечане, честите и скромне богомоље. 1813 упадоше Турци у олтар и исекоше нам православне свеце и поломише ноге и руке и повалише очи хришћанским испосницима, чије се тело сушило и венуло, као што је венула после Косовскога боја држава. На зидовима оста покољ неба, али од кад унесе Војда у овај храм, он не престаде да иска одмазду. Мртви Војд је увек хтео да освети осрамоћени олтар. И лете птице слободе са Опленца. Сељаци долазе на гроб Вождов, а сви ти сељаци, који воле своју њиву неодољиво, свом душом и свим здравим непопустљивим егоизмом, крију у себи по једнога хајдука, слободара, по једног горског цара. Живе су њиве ове земље, али је жив и хајдучки дух предака, који на зулуме одговараху кликтањем са планина. Сељаци, који певају берићетној години, увек су приправни да постану борци и да хајдучки бране своје освештано право, своју груду, своју државу и њену слободу. Кад код куцне историски час, примећују они како исполински Рудник расте и чују глас, који допире из гроба Вождовог. И сав тај шумадски сељачки народ, свестан да је Шумадија она која има да се весели на слави нације, а да без јаука, резигновано, подноси жртве; сав тај свет шумадских села креће се. Остављају се благословене оранице, напуштају се сањиве шуме, густе као коса у циганчета, кадифасти шљивари и свештени забрани. Полази зе тамо куда зове историја и куда заповеда мртви Војд. Они, који остану у животу, вратиће се на слободну груду. Рудник расте, Арсеније Лома опет буни Качерски крај, и чује се јасно глас Вождов из гроба.

Близу Тополе, која беше глава и срце Првог Устанка угледао је света Илија Ж. Трифуновић. Родио се у сељачкој кући, као и млади Милош

(Млади Милош). То је она кућа где ће беба „зими, лежати у расклиматаној влажној колевци увезаних ногу и руку, а лети у љуљашци обешеној о гране неке лиснате јабуке у средини њиве”. И, узгред буди речено, у Младом Милошу Трифуновић је просто и са искреним тоновима, са разболаношћу, која би хтела да се не покаже, дао свој крај, бол нашег села и бол сиротанства. И као Ремарк у На Западу ништа ново, болно се буни и Трифуновић, што лекарске комисије истерују број здравих, не водећи рачуна о дечацима. У његовом срцу је срце Шумадије. Кад човек чита ову књигу Трифуновићеву изгледа му као да је Трифуновић још на мајчиним грудима, још док беше у сиромашној колевци и у љуљашци сањао све снове Шумадије и заволео све што она воли. Васпитан у традицијама Тополе, млади Илија се одао војничком позиву. Баш у то доба четничка акција узима широке размере. Илија Трифуновић чу глас из гроба, у коме Вожд почива. Патриот, војник и необично трезвен и паметан младић, Трифуновић је, не само донео из свог села љубав према неослобођеној браћи, него и схватио сав судбоносни значај нашега Југа. Он је знао да је Вардар био артерија наше средњевековне државе и да Србија може бити моћна и извршити своју историску мисију само ако ослободи Југ. Одушевљено уверен у вредност нације и успех акције, Трифуновић се није ни мало ломио. Већ 1906 он је у комитским редовима. Брзо су га запазили, а он је свима својим особинама успевао све више да потврди добро мишљење својих старешина, нарочито војводе Вука, који му од првога часа поста узор. Војвода Вук, чијој снажној руци пева г. Милосав Јелић у Србијанском Венцу, уистину је крупна фигура у нашој националној борби. Значај Војводе Вука и његовог одреда у Балканском Рату, нарочито у Кумановској битци, огромну борачку вредност Војина Поповића-Вука у Кумановској борби, и зо критичнога дана њенога, подвукао је г. Милутин Д. Лазаревић. У делу: Наши ратови за ослобођење Српско-Турски рат 1912 године (Српска Књижевна Задруга) г. Лазаревић, не штедећи хвалу, истиче четничку надчовечански напорну борбу на Сртевици првога дана Кумановске битке, 10 октобра 1912. Говори да су успеху највише допринели Вук и његови предратни четници, па на једном месту бележи, како је четнички одред на положају Сртевици био „предодређен да овога дана битке одигра врло важну, ако не и пресудну улогу“ (II, 167.). Док је г. Лазаревић тако нагласио значај Војводе Вука у Балканском рату, дотле Трифуновић рељефно израђује његов ратни лик и удара гласом на значај Вука и његовог одреда у борбама што их

мученичка Србија води у Светском рату. А у Кајмакчалану, где је изванредно приказано душевно стање пред борбу, која има да одлучи, Трифуновић ће физичку фигуру и изглед овога комитског заповедника дати фотографски верно..... У Балканском Рату Трифуновић је официр, старшина, кога красе све војничке врлине онога официра из приче Јанка Веселиновића Завет. Јунак ове Јанкове приче зарекао се, заветовао се, да ће се причестити у слободној Грачаници. Тај завет беше и у прсима Илије Трифуновића, и сву своју младост он је приносио на жртву, да би дошао час националнога богослужења у храму над храмовима.

Књига Трифуновићева, писана уверено, убедљиво, тежи да сачува историји историје четника. Историје безбројних и непознатих хероја, оних што, дајући животе, мењају планове генералштабова и утиру пут победи. Толстојево одбацивање стратегије има, свакако, својих претераности, али, у суштини, то је једна крупна мисао, једна истина. Њу је потврдио највећи рат свих историских времена, јер Светски рат није трајао онолико, а још мање текао онако, како су то генералштабови зараћених сила замишљали. Романтика, која је војне мислиоце издизала до свемоћи и увијала у мистерију, нестала је. Уступила је место недогледном низу непарадних бораца, чија сва лична херојства дођоше из колективног, да се утопе у душу земље, чији су синови. То је осетио Ремарк врло много, и ту је један од разлога што је његова књига толико успела. И ако увек четничке вође истиче на нешто романтичарски начин, то исто је наслутио и Трифуновић. Близу је, на путу је да дође до истине, до оне истине, коју је, пишући о рату, открио свету најграндиознији Словенин, свдећи Наполеона на један орах у купу ораха. Трифуновић зна да колективне силе, оне које долазе из душе земље, из историје, у којој та душа живи, вреде више од стратeгиских комбинација. У својој недавно публикованој студији Романтизам и Дипломатија г. Морис Палеолог признаје да је прошло време јаких и интересантних појединаца и култа личности, које, по романтичарским схватањима, стварају историју. Г. Палеологу се дало на жао, и он, са неком иронијом, додаје, да је настало доба незнаног јунака. Незнани јунак је, међутим, знана снага нација, а увиђање да без незнатих нема историје људске, кржаве и болне историје, која никада неће бити ни праведна ни логична; схватање, да историју људску не детерминишу појединци, ма колико њихов утицај био јак, несумњиво је једна јасна интуиција.

Књига Трифуновићева располаже још једном врлином. Оно што ваља нарочито подвући, то је, да у књизи Трифуновићевој није примарно крвава сила, сурова храброст, која напада ради напада, као што је чест случај у класично написаним Примјерима Чојства и Јунаштва Марка Миљанова, где, осим тога, има доста заседа, у сваком случају више него што би их, по прописима витештва, требало бити. Књига Трифуновићева, која даје у Сивој Стени са готово мајсторском вештином јуриш и изглед разбојишта после борбе, учи, да се кроз јуначко жртвовање оплемењава сили. У безусловном култу војводе Вука, заслужнога националника, неустрашивога, храбријега од најхрабријих, рођеног комитског маршала, чија потребна неумитност није умела, чак ни онда кад је, можда, то требало учинити, да застане, Трифуновићева књига херојства крви четника, ипак, има нечег питомог. И отменијег. У колико је четничких испада, што личе на крвожедност ради крвожедности, они су врло много изазвани. Изазван, човек не може увек бирати средства. У свему је томе Трифуновић Шумадинац. Шумадинац од расе, која је нашој историји даровала најпотпунијег хероја — Танаска Рајића, чије је дело на Љубићу најјуначкија борба и најјуначкија жртва. Трифуновић је због тога успео да са нашега комитацулука избрише набачену љагу једног дивљаштва, као да је оно, наше комитство, заклоњено родољубљем, задовољавало своје злочиначке ћуди и прохтеве. Ту је замашан значај ове књиге. Трифуновић инстинктивно бежи од онога што је грдобно у подземној људској природи. Херојство је само тамо где се јунак мушки жртвује, а не где коље. И у књизи видимо да су комите људи. Они бледе и ћуте пред јуриш. У рђавој романтици професионалних патриота и упркос њихових намера испадаху четници зверови, који су дошли на свет да се само камом sluже. У Крви Четника комите се радују животу, мили им се живети, воле земљу своју често разнежено, страхују, али се и туку. Туку се љуто, али и витешки. И губе животе, које воле, мученички. Трифуновић неће грдобу, а хоће да нам да људе. И он је наше четништво, чија историја има своје светле листове, вратио ономе што бисмо могли назвати вечно људско. Његов патриотизам је зато дубок. Није узак тај патриотизам и не сиречава Трифуновића да осети и све оне болове и повреде правде, које рат као такав доноси људима. Трифуновић је зато и могао испричати срдечно сцену између оца-сељака и сина-официра. У Младом Милошу отац моли сина-официра, да официр заштити свога млађег брата. Говори Шумадиски старац: „Ја сам сине, још као млад човек изгубио здравље ратујући три

пута за Отаџбину, док је ваша мајка у том времену морала ићи у надницу да би могла исхранити тебе и старијег ти брата. Кад сте ви дорасли, ја сам и вас обојицу њој поклонио и ви је већ годинама браните од насртаја разних народа, што мене старог испуњава поносом. Дао сам јој 1912 године кола и волове, које сам са тешком муком, годинама одвајајући од уста, био набавио. Даље, давао сам јој у два три маха и последњу врећу пшенице, тако да сам за славу морао месити колач од кукурузног брашна. И најзад, дао сам јој пре десетак дана и ону бедну јунад, заједно са још беднијом двоколицом, којом сам довлачио помало брашна и дрво, те хранио и грејао ону сиротињу код куће. Дао бих јој, свемогућег ми Бога и Милоша, кад би сигурно знао да ће се један од вас двојице жив вратити, да мени и оној вашој злосрећници заклопи уморне очи. Овако, понова те молим, узми Милоша себи и обрадуј јадну мајку, која то више од мене жели. Ти се тиме нећеш ни најмање огрешити о интересе Отаџбине, јер као што и сам видиш, наша је кућа и без тога дала њој много, управо све што се могло дати“.

Официр није послушао оца. У његовој души борише се брат и војник. Победио је, ипак, војник, а Трифуновић је показао колико је човек, прави човек, јер „душевно потпуно сломљен, официр лаганим корацама оде својој чети, питајући се уз пут: да ли сам имао право да овако поступим?“ Гуше овога комитског војводу синовља љубав према оцу, сељаку и сиротану, и према брату, који је, невин и млад као кап росе, принет на жртву. Оста кућа сељакова без Венијамина. Преко команде добиће официр телеграм: „Дођи да сахранимо Милоша. Твој отац.“ И у том телеграму сва трагедија сељачке Србије, а у трагедији сва суморна глорија ратовања Шумадије.

У Трифуновићевој књизи има доста елемената приповетке. Он је позван да буде историчар и приповедач четничких болова. Живе у његовој књизи чича Анђел Бујачки, који ће изгладнелим четницима кроз пушчану ватру донети овна, национални верник Риста Тохол, Никола, који неће у комору. „Приликом прославе десетогодишњице пробоја Солунског фронта, 1928., неки су га видели у Београду, у униформи надлугара, са сребрнастим хростовим гранчицама на јаци од блузе и са више разних медаља на прсима. Кажу да му је врло добро стојало“. Живе у књизи сви они. И војвода Петко, војвода и неуки, али велики просветни мисионар. И сељаци, који нахваташе страх од Бугара и Турака и што крију своју мисао под теменањем и под понизним: „Мије смо



Кристијани“. Петко апостоли и прориче поносну, најрадоснију годину, 1912. „Србија је мајка наша”, а, смртно рањен, Петко моли да га мртвога пренесу у Србију, — „коју је верно служио“. Гроб му је, разуме се, необележен.

Књига Крв Четника је једна књига херојства и бескрајне љубави, коју Шумадија негује у срцу своје за наш Југ, чије нам борце и страдалнике и чије нам пејзаже и јадна и претужна села прича Трифуновићев патриотизам. То је патриотизам нагонски, али и уверен. И то је патриотизам, чију је ведрину сневеселило то што су гробови четника још увек пусти и необележени. Трифуновић сноси, али осећа да је незахвалност редован и унапред спремљени одговор на све оно чиме нас бољи људи историски задужују. Има ова књига своје несумњиве вредности. Она је књига човека који верује у своју расу, али и књига човека који није више младићски оптимист. Зато се може очекивати од Трифуновића да ће, развијајући се све више, једнога дана написати велико и исцрпно дело о великом четовању, чије родољубље беше неисцрпно.

**Душан С. Николајевић**

ВЕЛИКОМ ДОБРОТВОРУ  
ЧЕТНИКА И ЊИХОВЕ СИРОЧАДИ,  
МОМЕ ПРИЈАТЕЉУ  
**УРОШУ СТЕВАНОВИЋУ-ЦУПARI**  
ТРГОВЦУ БЕОГРАДСКОМ

ИЛИЈА Ж. ТРИФУНОВИЋ.

## Увод

Повратком династије Карађорђевића на престо Србије 1903 године, код свих Срба, па и код напреднијих Хрвата и Словенаца, понова оживеше оне лепе наде у ослободилачку мисију Србије, којој она беше верна увек, али чије спровођење беше застало због несређених унутрашњих прилика под владавином последњег Обреновића. Одушевљење, које том приликом обузе Србе у Србији, изли се и ван њених граница, да би достигло кулминацију међу још неослобођеним нашим сународницима, који са правим ентузијазмом поздравише појаву новог Краља на теразиском двору, јер у прошлости тога Краља, унука бесмртног Вожда, јунака са Лоаре, Ћорковаче и Црних Потока, неустрашивог војводе Петра Мркоњића, назираху скори крај своје многогодишњем робовању.

Суревњиво чувајући старе традиције, наш је народ уздигао до култа успомену на бунтовну Шумадију из устанака. С тога је тако спонтано и поздравио долазак Краља Петра у Београд, верујући тврдо да ће он хтети, смети и умети да доврши труд толиких генерација.

И није се преварио.

Под мудрој владавином Краља Петра, држава почиње нагло да се снажи. Наставља се одмах тамо где се последњих година застало. Акција постаје живља и организованија. Где год држава не може да стигне да сврши извештан посао општег националног карактера, ту стижу разна патриотска и витешка удружења, чији се број стално увећава. Акција ових удружења осећа се не само у земљи већ и ван њених граница, свуда где живи наш народ, а нарочито међу Србима у Турској, где држава не би ни могла ни смела званично да се ангажује. Код тамошњих Срба, ова акција наилази не само на добар пријем већ и на искрену сарадњу, јер је тамо и пре овог општег напретка у Србији, годинама већ, једно родољубиво друштво просветно-културним радом одржавало сталан контакт са народом; помажући га на тај начин да не малакше у тешкој борби за националну егзистенцију. То је било друштво Светога Саве, које основа наш родољубиви државник Светомир Николајевић, посвећујући му од првих дана стварања па за дужи низ година ону велику љубав расног шумадинца према нашем класичном југу, као и сву богату продуктивност једног великог интелектуалца.

Знатан број тамошњих учитеља и свештеника, који у том времену сачињаваху једину народну интелигенцију, беху питомци овога друштва. Многи од њих одиграше једну од главних улога у четничкој акцији, која мало по том наступи. Довољно је сетити се само крупног имена једног Јована Бабунског, па ће се лако моћи уочити велика заслуга овога друштва у припреми за коначан обрачун са Турцима на Вардару.

Искористивши дотле несређене прилике у Србији а Бога ми донекле и нехат дотадањих српских влада, као и незаслужену наклоност великих сила, Бугарска је успела да већ више од десет година води четничку акцију на турској територији. Једини циљ те акције беше, да се наши сународници камом и бомбом нагнају да се одрекну свог имена. Овај крвави посао бугарских чета, чак и турске власти посматраху благонаклоно, сматрајући да ће се на тај начин најлакше ослабити Срби, који су на Босфору од увек сматрани за главног противника полумесеца.

Дотле покорни и послушни, како према турској олигархиској управи, тако и према овим бугарским четама, Срби у Турској, охрабрени новим националним еланом у слободној Краљевини, почињу да се буде и да помишљају на одбрану од тог двоструког терора, који прети да им потпуно уништи националну свест. Ово њихово буђење изазива најживљу пажњу у редовима националних радника Србије, који од неког времена и сами тражаху начин, како би им могли притећи у помоћ у тој неравној борби.

Пратећи будним оком све ове појаве, неколико београдских патриота на челу са Др. Милорадом Гођељцем, уверени у срећну звезду своје Отаџбине и у добру вољу и храброст свих Срба, а нарочито оних у Турској, долазе на једну врло смелу, али спасоносну идеју, која ће означити нову епоху у животу Срба под Турцима. Користећи обилну новчану помоћ више родољубивих грађана из разних крајева Србије, а нарочито виђеног београдског трговца Луке Ђеловића Требињца они спремају омладину за контра акцију према бугарским четама, које беху успеле да се угнезде у више срезова данашње Јужне Србије. Овај посао полази им потпуно за руком тако, да већ почетком априла месеца 1904 године успевају да пребаце преко границе прву нашу чету са војводом Анђелком Алексићем на челу. Та чета хита у помоћ већ постојећим четама, састављеним од самог тамошњег становништва, да би само после месец дана изгинула цела у тродневној борби са турском војском у селу Четирцу и Шупљем Камену, у близини Куманова.

Звук бомби са Четирца беше општи сигнал за борбу већ наелектрисаној српској омладини. Из свих крајева Србије и осталих српских земаља пристизаху свакодневно снажни и одважни младићи и стављаху се на расположење Одбору који их кришом формираше у чете и пребациваше преко границе. На место једне изгинуле чете ничу одмах друге две, на место две четири, и тако стално, све до балканског рата.

И тако отпоче, крвава четничка епоха, која трајаше све до објаве рата Турцима 1912 године, и у којој наши четници, по цену страховитих жртава, успеше да потисну бугарске терористичке банде из многих крајева дуж Вардара, Пчиње и Брегалнице, што им прибави велику љубав и неувели венац славе у нашем народу.

Кад наступише ослободилачки ратови, у проређене четничке редове сјурише се хиљаде одушевљених добровољаца из свих крајева данашње наше државе. Од малих комитских чета постадоше снажне четничко-добровољачке команде, које беху стална авангарда наших победоносних трупа, све до потпуног слома наших непријатеља. Епско јунаштво четника са Челопека, добило је снажну потврду и у великој кумановској битци, као и на Дукату у бугарском рату. Као такво пронето је и очувано неокрњено на Парашници, Крупњу, Церу и Завлаци да би достигло врхунац у неодољивом нападу на Кајмакчалан 17 септембра 1916 године и у крвавом јуришу на Сиву Стену 19 истог месеца.

Циљ ове књиге је, да без икаквих већих претензија, најскромнијим описом важнијих догађаја и људи, отргне од заборава пожртвовање наших четника у општој борби за потпуно ослобођење нашег народа. Ако би млађе генерације нашле у том опису ма и најмање моралне подршке за борбу у одбрани крваво стечних тековина, која можда њима предстоји, онда би овај циљ био двогубо постигнут.

**И. Ж. Т.**

## Страцин и Шумата Трница

Међу четничким војводама, родом са територије Јужне Србије, није било много њих за које би се могло рећи, да су са толико части носили тај популарни али крвави народни чин, са колико га је носио војвода Петко Илић из Старог Нагоричина.

Старо Нагоричино је оно наше лепо село са спретним и чистим, као кутије, бело окреченим кућицама, опкољено са свих страна родним виноградима и украшено можда најбољим средњевековним спомеником нашим, велелепним манастиром „Светог Ђорђа“, задужбином моћног Краља Милутина Немањића. Налази се на десној обали Пчиње у срезу жеглиговском, близу Куманова.

Многа села данашње вардарске бановине, јужно од Ристовца, а нарочито она у кумановској околини и на огранцима скопске Црне Горе, и данас се са захвалношћу сећају једног омањег али темељнијег млађег човека, обученог обично у најпростије четничко одело од црног сукна, смеђих кратких бркова, нешто развијенијих вилица и великих плавкастих очију, које некако чудно продирући гледаху из округласте главе, понирући чак и у крајњи кутак душе оних, који беху у сукобу са својом савешћу. Тај човек беше војвода Петко Илић.

Он се не одликоваше само храброшћу у бојевима против Бугара и Турака, већ и великим смислом за рад на буђењу националне свести и ширењу просветно-културне пропаганде међу тамошњим светом. Мада самоук, он је обдарен природном интелегенцијом, умео као ретко ко, врло брзо да уочи, да су просвета и култура најмоћнији фактори у борби против сваке туђинске најезде. Стога, кад год је прелазео на који месец дана у Србију ради одмора, он је то време користио да ступи у што тешњи додир са истакнутим просветним и културним радницима у Београду и да им изнесе потребе околине у којој је са четом крстарио. Наилазећи увек на правилно разумевање код њих, он се после сваког таквог бављења у Србији враћао у свој рејон, снабдевен већим бројем корисних књига за народ, које је одмах делио учитељима и свештеницима, као и оном малом броју полуписмених сељака, препоручујући им да из тих књига поучавају народ. При том је редовно задржавао по неку књигу за себе, коју је после, у часовима кад се чета одмара, читао, благо укоревајући у таквим приликама млађе четнике, који га разним несташлуцима и веселом песмом, ометаху да размишља о ономе што је читао.

Нико можда није више веровао у Србију и њену снагу и готовост да ослободи Србе у Турској, од овог честитог сељака нашег историског Жеглигова. Било је право задовољство слушати га кад у неком селу, за које се зна да из бојазни нагиње Бугарима, држи о томе говор сељацима, сакупљеним ноћу у неку пространију сеоску кућу, у којој чкиљи она мала лампица без стакла, или жижак, од кога се осећа онај непријатни задах козјег лоја, док при његовој слабој светлости бледа и испијена лица сељака изгледају још блеђа.

— Србија је мајка наша, зар не? — почињао би у таквој прилици меким гласом свој говор војвода Петко, гледајући весело у први ред сељака, желећи да их на тај начин унапред заинтересује за свој говор.

Сељаци, огрнути обично својим пространим сукненим кушљацима (кабаницама) и подераним јагњећим бундама, погнути унапред и ослоњени грудима о своје замашне пастирске штаке да не би попадали, са карактеристичним балканским главама, опуштеним брковима и прљавом косом, која им у неуређеном премењу провирује испод белих и шарених чалми, (за време Турака и Срби су морали носити чалме) погледају се, мешкоље и кашљуцају, али ћуте.

— Што не зборите, шта сте се ућутали? — пита војвода Петко мало оштрије.

— Мије сме Кристијани, одговарају сељаци у хору, увлачећи још више своје жилаве вратове у прљаве кабанице.

— Христијани, Христијани де, ама Срби Христијани, синови једне мајке што се зове Србија слободија, која тек што није дошла да нас ослободи, — продужава свој говор војвода Петко, прекидајући сељаке, и уносећи у њега сву топлину своје патриотске душе, док му сељаци климањем глава одобравају, али не говоре ништа.

Ипак, при растанку, док опрезнији журно тону у помрчину, мислећи на који ће се начин најлакше моћи сачувати да Турци и Бугари не дознаду да су били на састанку, нађе се и по неки куражнији сељак, који обзирући се да га ко не прислушкује, говори војводи, опраштајући се:

Не бери гајле (бригу) војводи. Срби смо сите ја шта. Ама само да није овај пусти зор, што ни га дава Крста Коњушки (бугарски војвода), глава да скрши кучиште једно. Пак, арно ће биде. Да живи Краљ Петар.

А војвода Петко, сав срећан, баца задовољан поглед по четницима, који су сами остали у кући, и мислећи да још говори сељацима, завршава своју последњу мисао:

— Скоро ће дочекамо ослобођење. Живела Србија.

Погодио је војвода Петко. Ослобођење је заиста дошло и то пре него што се можда и сам надао, али га он сиромаш, који га је толико жудео, у њега безгранично веровао и годинама за њега радио, на жалост, није дочекао.

\*\*\*

У близини Црног Врха, на месту где се од друма Кумаманово-Крива Паланка дели један крак за Кратово, налази се велико и богато село Страцин. То је једно од оних типично македонских села, чији целокупан изглед у том времену најречитије опомињаше посетиоца, да се налази у земљи пуног безвлашћа. Ниске, али простране куће, изграђене од грубог камена, са узаним као пушкарнице прозорима и дебелим шипкама на њима, ограђене јаким каменим зидовима и већим делом неокречене, пре личе на неке тврђаве или пограничне карауле, него на станове слободних људи. Гувна за вршидбу житарица и обори за крупну и ситну стоку, направљени уз куће. Целокупна друга покретна имовина, почев од оних многобројних ниски жутог дувана, које дремљиво висе о спољним зидовима кућа, па преко шиљастих стогова сена и сламе, до најситније алатке, концентрисана је око самих кућа, на домаку пушке. Све то беше несумњив знак, да лична и имовна безбедност становника овога села зависи од њихове сопствене снаге. Село је признавало власт бугарских чета, које су, свесне његове географске важности, јер затвараше пут нашем продирању ка Овчем Пољу и даље ка Штипу, — гледале да га по сваку цену одрже, мотрећи стално будним оком на њега, увек готове да варварски одрубе главу сваком оном сељаку, за кога им неко пришапне да има извесних симпатија за нас. Наше пак чете, тежиле су да га се пошто пото дочепају, па је стога оно у више махова било крваво попреште борбе између нас и Бугара. Готово увек у тим случајевима, бугарским четницима прилазила је у помоћ и једна чета турских војника, која је стално гарнизонирала у селу. Захваљујући у главном тој турској чети, Бугари успевају да село задрже у својој власти све до краја 1911 године.

Почетком 1912 године, међутим реши се војвода Петко да га заузме, како би обрадовао војводу Вука, шефа горског штаба, (главни заповедних свих чета) који и сам настојаваше да Страцин буде што пре наш.



Знајући из ранијег искуства, да су напади на цело село не само излишни већ и опасни, он се одлучи да употреби један други начин борбе. Уверен да огромна већина сељака не би примала бугарске четнике, кад не би било неколико њих, које су ти четници материјално обавезали, признавајући им удео у пљачци, он реши да све те похвата и привремено одведе у шуму, да би на тај начин пружио селу могућност, да се код турских власти слободно изјасни по питању народности. Само село беше врло подесно за извођење овог посла. Подељено у махале, са знатним растојањем између њих, оно пружаше пуну могућност да се у једној махали изврши посао успешно, пре него што би неко из суседне махале алармирао Турке, или евентуално оне, према нама нерасположене сељаке.

Одлично смишљена а још боље извођена, ова замисао поче доносити резултате. Махала једна за другом падаше тако, да првих дана месеца марта, сем једне, све остале беху у рукама наших четника. Та једна не показиваше добру вољу да раскрсти са Бугарима, ма да је војвода Петко,— потпомогнут сада оданим сељацима из заузетих махала, међу којима се нарочито истицаше угледни Митко Миленковић стари пријатељ наших чета, — чинио више енергичних покушаја да је на то присили. Ово јогунство изведе из граница стрплења, увек хладнокрвног војводу Петка, те учини једну кобну погрешку.

Једне мрачне и суморне ноћи, половином месеца марта, у осуству шефа горског штаба, кога он тих дана заступаше војвода Петко појачан са неколико чета, које беше повукао из њихових рејона, паде под ову непокорну махалу и опколи је са намером: да на силу скупи све сељаке и да их пита, зашто се они држе Бугара, кад су Срби, па да из њихових одговора изведе закључак шта му даље ваља радити.

Узнемирени у сну великим лавежом паса, сељаци, навикли на овакве ноћне посете, брзо дограбише своје оружје и очекиваху, добро забарикадирани у својим каменим кућама.

Прилазећи једној таквој кући, праћен неколицином четника, војвода Петко снажно залупа кундаком своје пушке у врата и викну јасним гласом:

— Отварај, наши смо,

— Кој си ти бре брате? — упита један промукао глас иза забрављених храстових врата.

— Српски војвода Петко Нагорички, отварај не бој се, — одговори војвода Петко, склањајући се испред врата за дебео зид до њих и наслањајући се на њега.

Страховити пуцањ једне пушке кроз пушкарницу у зиду, на који се Петко био наслонио, не приметивши у мраку ту кобну рупу, — беше му одговор. И четници на свој велики ужас видеше како се војводино одело на левој страни, повише бедара, запали и како он, окренувши се у ковитлац, паде, уз један болан уздах, држећи још чврсто пушку у десној руци. Био је погођен из непосредне близине, кроз леву слабину у стомак, ловачком пушком, чије су му ситне сачме направиле пустош у утроби, а пламен запалио одело.

Тог истог момента запуцаше пушке и из осталих кућа. Многобројна зрна почеше да свирају око глава наших четника, који покушаваху да продру у неке куће из којих су се чули чисти бугарски гласови и звук Манлихерових пушака. У тим кућама беху распоређени бугарски четници, који, данима седећи у овој махали, силом нагнаше сељаке да даду овај оружан отпор.

Овај окршај прекидоше Турци, који узнемирени праском бомби, изиђоше из својег каракола (касарне) и уз велику грају и пуцњаву пушака кретоше у правцу угроженог места.

Бојећи се да им Турци не зађу за леђа, наши четници морадеше прекинути борбу и журно се повући, носећи на носилима од пушака, тешко рањеног војводу Петка и још неколико другова, и водећи два највиђенија бугарска приврженика, који су и држали ову последњу махалу.

У селу Гулинцу, где уморни наши четници стигоше пред само свануће, несрећни Петко дозвоа свог друга, војводу Годора Алгуњског и болно му рече:

— Пошто ћу ја сигурно умрети пре него што будем стигао у Србију, молим те, нареди овим четницима, који су одређени да ме носе, да ме и мрвог морају пренети, јер желим да моје тело почива у Србији, коју сам верно служио.

Тако је и било. Храбри војвода је сутра дан умро у селу Дубочици, али су га четници мрвог пренели у Србију и сахранили.

Оног истог дана, кад су четници испалили почасни плотун преко њгове свеже хумке, турске власти у Куманову, по жељи села Страцина,

унеше у званичну статистику народности: да су становници тога села Срби.

\*\*\*

У селу Лепчинцу, у непосредној близини негдашње српско-турске границе, код малог манастира „Светог Пантелејмона”, налази се један гроб без крста, обрастао у трње и коров, запуштен и потпуно заборављен. То је гроб војводе Петка Илића.

\*\*\*

Гоњене од јаких турских потера, које од оне несрећне страцинске ноћи иђаху у стопу за нашим четама, неколико наших чета, под главном командом војводе Тодора Крстића Алгуњског, беху принуђене да се из равнијих и голетнијих крајева повлаче у правцу планина Ђермана и Козјака, да би се у њиховим шумовитим огранцима изгубили из очију Турака.

Под Козјаком, у његовом најшумовитијем делу, северо-источно од села Магленца, а јужно од Недокрстеника, налази се село Шумата Трница. То је село веома сиромашно, као и сва планинска села без зиратне земље. Сељаци су му врло вредни и радни. Издржавају се поглавито приходом од стоке (коза и оваца) и продајом дрва, која на својим slabим товарним коњићима или магарцима, морају сатима носити у Прешево и Биљач, па чак и у Куманово. Куће су им од слабог материјала, покривене обично сламом и другим коровом, а код имућнијих незграпним каменим плочама. Растурене по густој шуми, без оградe и неокречене, ове се кућице не могу видети све док не дођете пред њих. Па и тада, кад им се приближите, ви мислите да се налазите пред неком сиромашном шталом, све док из ње не измили некакав створ у дроњцима, у коме распознате човечје биће. Кроз село на све стране гурају бујни планински потоци, обрасли ситном шумом и као четка густим трњем, због чега је ваљда и само село добило своје име.

У то село стигоше, у свом повлачењу пред Турцима, наше уморне чете ноћу између 20 и 21 марта 1912 године. и распоредише се у неколико бољих кућа ради преноћишта.

Маршујући неколико ноћи (дању се чете без велике нужде не крећу) по планинском терену, спотичући се преко шиљастог камења и упадајући у рупчаге и провалије, четници беху преморени. С тога, чим поставише потребне страже, они се пружили преко прљавих рогожа (асура), које сељаци бацише на влажан патос, и заспаше тешким и дубоким сном.

Освану 21 март. Хладан планински ветар помамно витлаше густу маглу, која беше притисла планину. Ситне слеђене пахуљице снега, ношене ветром, врцаху кроз маглу и ледено миловаху оголела дрвета. Цела атмосфера беше тешка и некако претећа.

Четници зором беху на ногама. Тужни због смрти војводе Петка и довољно неиспавани, а Бога ми мало и забринуте што су им већа потерна одељења турске војске стално у трагу, они преко обичаја ћутаху, гутајући густе димове доброг дувана кроз кратке муштикле од фалсификованог ћилибара, украшене најпростијим плавим и зеленим камењем. Но у колико јутро више одмицаше, њима се донекле враћаше расположење, јер вероваху да ће их Турци бар овај један дан оставити на миру. Али их та нада изневери после једног часа.

Нешто после 9 часова, баш у моменту кад војвода Тодор Алгуњски беше завршио саветовање са осталим војводама, упаде у кућу, пуну дима који куљаше из прогорелих чункова мале плехане пећи, читава група преплашених сељака, и један од њих викну храпавим гласом, гледајући у војводу Тодора:

— Искакајте, војводо, што пре на двор (излазите у двориште). Турци сардисаше (опколише) село.

Као муњом ошинут војвода Тодор зграби оружје, и више искочи него што изиђе из куће, остављајући у њој другове са којима се саветовао и четнике своје чете, који се нервозно спремаху.

Сељаци, који донеше овај немио извештај, искористише ову моменталну забуну четника, дохватише се врата и изгубише у густој магли.

После непуна три минута, који за четнике беху читава вечност, врати се војвода Тодор и доста прибрано рече окупљеним војводама:

— Трчите што брже можете својим четама, изведите их из кућа и спустите се најхитније у овај дубоки поток позади кућа. Даље, идите њим у правцу магленских воденица. Изгледа ми да је та страна слободна и да ћемо се моћи извући. Ја ћу са четом одступати позади вас.

Издајући овакво наређење, војвода Тодор, наравно, није могао знати, да су Турци, искористивши најгушћу јутарњу маглу, посели најбоље баш овај поток, правилно ценећи његову важност. И тако четници упадоше у добро спремљену клопку.

У моменту кад се и последњи редови четника сјурише муњевитом брзином у поток, одјекнуше козјачке дубодолине од паклене паљбе великог броја турских пушака. Њихова зрна, одбијајући се од камења у потоку, кроз који промицаху погнути четници, претећи свираху кроз хладан планински ваздух, уносећи тим свирањем језивост у срца опкољених четника. Ту језивост у великој мери појачаваше непрекидна заглашна вика Турака и Арнаута, који заклоњени иза многих великих стена, беху невидљиви за четнике, па зато расположени. Али им се то добро расположење убрзо поквари.

Четници, нашавши се под унакрсном ватром, врло брзо увидеше, да им је даље повлачење кроз поседнути поток немогуће, тим пре, што из потока не могаху са успехом да упо требе своје оружје. С тога, одмах променише своју првобитну одлуку, да иду ка магленским воденицама, и зграбивши своје бомбе, они се брзо, као мачке вераху уз леву стрму обалу потока, примичући се Турцима на тој страни, заклоњени густим шипражјем и маглom од оних са друге стране.

Турци и даље викаху, појачавајући стално паљбу на давно већ празан поток, и не слутећи да им се приближава опасност.

Силна детонација већег броја бомби затресе ваздух око њих и навести им ову опасност, али и сувише касно да би се могли спасавати. Као прегладнели вуци кад навале на своју жртву, четници се, бацајући и последње бомбе, устремише на изненађене и преплашене Турке и почеше се са њима обрачунавати поглавито хладним оружјем. Стална паклена дрека Турака на мах умуче, да би је заменио звекет оштрог челика, помешан са јауцима самртника и рањеника.

После правог гушања од неких двадесет минута, четници успеше да се пробију и повуку у два разна правца, остављајући иза крвавих стена шест мртвих другова, поред већег броја изгинулих Турака.

Турци, проклињући их, пуцаху још један читав час у ветар за њима, али их не смедоше гонити.

Тек пред ноћ, четници се искупише у једној дубокој ували густе и простране шуме. Беше их осам рањених.

А кад се на суморну козјачку планину поче спуштати црна ноћна копрена, могаху се кроз вечерњи сутон назрети силуете неких људи, како нешто преврћу по крвавом разбојишту, обзирући се плашљиво на све стране. То беху наши честити сељаци, који међу већим бројем испревртаних људских телеса, изналажаху она у црном шумадиском оделу са белим калчинама на ногама, јер то беху четничка, да би прво њих сахранили у засенку широких грана једне столетне букве.

Трошни остатци тих мученика вероватно и данас тамо почивају, уз вечито немирни жубор воде оног бујног потока, крај кога су нашли јуначку смрт.

## Светозар-Тоза Ранковић

Дивно развијен, снажног и поноситог стаса, истурених груди, правилно усађене лепе овалне главе међу забаченим у — назад раменима, плавих нешто дужих бркова и смеђих стално насмејаних очију, — такав беше, старијим генерацијама добро познати четнички војвода, пешадиски капетан I. класе Светозар-Тоза Ранковић, родом из села Јунковца, области Шумадиске, из богате и широм целе Шумадије познате куће Ранковића.

Одрастао у задружној кући на домаку Опленца и Тополе, он је у дуге зимске вечери побожно слушао од својих старијих приче о првим јуначким делима бесмртног Вожда Карађорђа, које у овом крају прелазе с колена на колена. Опијајући се уз то још и тужним звуцима јаворових гусала, које су у рукама вештих гуслара уз пригодне песме неуморно распаљивале патриотски жар код наших патријархалних сељака, а без којих се ни једна угледнија шумадиска сеоска кућа у том времену није могла ни замислити, он је још од најраније младости заволео борбу и лиснате горе и дубраве. С тога, чим је завршио школовање и постао потпоручник, он замењује удобан и леп младићски живот у слободној Отаџбини са мученичким животом четника у маћедонским планинама. Ту врло брзо избија на чело својих другова и постаје војвода.

По природи благ и неупоредиво добар, дружељубив и несебичан, увек весело и насмејан, склон да чини добра дела и да прашта, Ранковић је те своје лепе особине употпунио школовањем у Русији (свршио јункерску школу), још и оном најширом, специјално руском добротом. Због тих својих великих особина, он је био омиљен међу четницима тако, да су се просто отимали да буду у његовој чети. А становништво оних крајева у којима је са четом радио, гледало је у њему најизразитијег представника ослободилачке Србије, и помагало га искрено и без резерве у свима приликама, до крајњих граница могућности.

Четујући тако неколико година, он је још пре ратова био учасник у више оружаних сукоба са бугарским четама и редовном турском војском. Из свих тих сукоба излазио је као победник, тако да га је рат 1912 године затекао са репутацијом великог јунака. Ту репутацију уздигао је и учврстио у великој кумановској битци, где је био тешко рањен, додајући јој нове славе кроз цео бугарски рат, и даље све до смрти.

Неравна борба Србије са Аустро-Угарском беше достигла врхунац у месецу новембру 1915 године. Изнурене и проређене у два претходна рата и у крвавој царској битци, а оставши уз то и без артилериске муниције, наше трупе бежу у пуном повлачењу, пред одморнијим и технички и бројно далеко надмоћнијим противником.

Пријатељи и савезници сазнавши за ово почеше сажаљевати херојску Србију, сматрајући да јој је овим судбина запечаћена. Непријатељи пак, ликовашу од радости, верујући тврдо да је победник са Цера овог пута коначно подлегао и да ништа више не стоји на путу њиховом продирању на Исток, у циљу ближег контакта са Бугарима, који их још тада жељно очекиваху, злурадо пратећи свако ново повлачење наших малаксалих трупа. Али се баш тих дана деси оно чему се нико није надао а најмање Аустро-Мађари, који бежу дубоко угазили у Србију, пустошећи свуда уз пут њена питома села и богате вароши. Са висова Шумадије одјекнуше победнички топовски плотуни (муниција беше стигла) и опасише почетак велике колубарске битке, у којој подивљале хорде бечкога Ћесара претрпеше потпун слом, изгубивши за непуних десет дана све оно што су по цену тешких жртава заузимале читава три месеца.

Велики успеси у рату постижу се само великим жртвама. Бесмртну славу Србије у овој битци искупише својом племенитом крвљу многобројни њени храбри синови из свих друштвених редова. Но један од најхрабријих беше несумњиво војвода Ранковић, који нађе смрт првих дана велике офансиве.

Сам начин његове смрти, трагичан је и болан, али достојан једног комитског војводе.

Критичног дана пук, у коме је он био командир чете, у свом напредовању ка Ужицу, вршио је напад на положај Трешњицу. Ранковић је као и обично целог дана био весео и расположен и не слутећи да се налази на ивици гроба. Стари борац, кога је небројено пута мимоишла смрт, био је још увек уверен у своју срећу, која га је, на жалост, овог кобног дана напустила. Пред само вече, кад су противничке трупе већ почеле напуштати положај пред неодољивом бујицом наших батаљона, једно противничко разорно зрно тежега калибра падне на пола метра пред њега, одневши му уз страшну детонацију обе ноге повише колена. Кад се дим од гранате разишао, они који су му били најближи, са ужасом су приметили само његов крвави труп са мученички клонулом главом на прса. Повративши се од првог узбуђења притрчали су да га прихвате, али



је већ било доцкан. Храбри кумановски војвода подигао је поноситу главу, муњевитом брзином извукао свој револвер и хладнокрво скресао себи у чело један метак од кога је смрт одмах наступила. Горски хајдук није могао да се помири са животом једног пуног инвалида, у случају да преболи ране, па је зато са животом војводски раскрстио.

\*\*\*

На самој обали Јасенице, опкољено са свих страна цветним ливадама и зеленим воћњацима, налази се јунковачко гробље. Ту у хладу гранатих липа и јоргована, који у пролеће раскошно расипа свој пријатни мирис на све стоне, лежи храбри Ранковић.

Ако будете путовали од Наталинаца за Тополу, пут ће вас навести поред самог гробља. Свратите на гроб овог честитог сина Шумадије и проведите један минут у побожном сећању на његова храбра дела.

## Уча

Звао се Антоније. Родом је био из једне наше убаве вароши са територије грчке Македоније. У војсци је имао чин резервног наредника, који је добио борећи се добровољно у сва три последња рата. У грађанству био студент права, па су га ипак сви у команди звали популарним надимком „Уча”. Тако ћемо га и ми звати.

Пре ступања на Универзитет, које је дошло тек по ослобођењу данашње Јужне Србије, он је до душе био неколико година учитељ у неком забаченом селу на шумовитим огранцима горостасног Шара, али би се сваки преварио ко би помислио, да му је тај звучни надимак отуда остао. Не. Он му је дат првих дана балканског рата, од стране самих војника, који су у сваком његовом покрету, свакој радњи и начину општења са њима, видели правога народног учитеља, и не слутећи да он то у истини и јесте.

— Тркни ти роде часком кроз саобраћајницу те наточи доле у потоку ових неколико чутурица воде, да оквасимо сува уста, — рекао би тако Уча неком војнику у оним мучним данима, кад се под јаким подневним сунцем зажаре тесни ровови, и кад се услед тога и услед сталног зујања многобројних противничких зрна, код војника почне лепити сув језик за још сувље непце. И кад би војник већ пошао, он би дрхтавим гласом, некако бојажљиво, готово очински додавао: само припази да те са непријатељске стране не примете, јер можеш настрадати, па где ће онда моја грешна душа?

Или: Зашто си ти брајко изгубио кочиће и конопчиће од шаторског крила и тиме оштетио државу у времену, кад јој највише треба? Зар ти не знаш несрећнице, да је твој отац годинама одвајао од уста да би само што више могао дати држави, да спреми војску? Не ваља ти посао соколе мој, неваља, — завршио би Уча свој благи укор и сузе би му се завртеле у паметним плавим очима. Било му је тешко и жао што је макар и толико морао бити оштар према војнику, који без роптања већ годинама верно брани право на живот своје Отаџбине, проводећи мучан живот по влажним земуницама и излажући сваког момента своје уморно тело опасности, да буде изрешетано куршумима варварског непријатеља.

Кад се пук смени са положаја смести у бивак, ради физичког и душевног окрепљења, што бива врло ретко, он иде од ватре до ватре и према њиховој светлости поучава нелисмене писању и рачунању држећи

уједно свима око ватре проповед о моралу и поштењу, заклињући их срећом јуначком, да буду задовољни са оним што им држава даје и да се за живу главу не одају пљачци и другим пороцима, који срамоте име и углед једне славне војске.

Како си смео, ти добросрећниче да ухватиш јуче ону туђу кокошку? — љутио се Уча у једној таквој прилици на добровољца Косту, прозваног од војника „Галант“, због чешћих ручкова са пилетином сумњивог порекла, и због навике да се у данима затишја шуња око сеоских вајата. Знаш ли ти братац да добри људи никад не краду, и да се зато у рату глава губи?

И све тако.

Војници као војници. Има их који примају срцу ове Учине савете и укорје. Има их који праве разне шале и неслане вицеове на његов рачун, а има их Бога ми који и гунђају:

— Шта ми се он ту прави важан? Није ово његова некадашња школа већ рат, у рату је све дозвољено, — објашњава друговима, око већ утуљене ватре, кувар Максим, чији масан аустриски телећак служи као неко место за оставу свој оној храни, која се не убраја у војничко следовање.

— Неће мачка рибе, па и мој Уча кокошке, — додаје „Галант“, који баш тог момента премишљаше на који би начин дошао главе једном немирном јарету командира, коморе које овај чува кроз цео рат, старајући се ипак, да га Уча не примети, ма да зна да он нема срца, да га пријави старијима.

— Кад би и њему с времена на време донео по неку печену гуску или ћурку, на име „реграције“ био би он мекши, — надовезује полугласно коморција Касапић, који се случајно ту затекао, гушећи се некаквом ужеглом сланином, „купљеном“ у некој напуштеној кући. Затим наставља гласније тако, да би га Уча могао чути: У пакао ћеш ти мој Учо заједно са нама, па јео не јео, јер су у рају сва места већ давно заузета.

Уча се прави да не чује ове шале и приговоре. Устаје од ватре и са киселим осмехом на лицу, ситним корацима одлази другој групи војника, да продужи предавање. Није му право што га војници не разумеју, али се стара да ту љутњу од њих прикрије. Најтеже му пада што га „Галант“ и Касапић сумњиче. Зар он, њихов Уча, који поред све урођене доброте осећа праву одвратност према сваком, који свој стомак попуњава храном прибављеном на недозвољен начин, да буде сам такав и једе украђено

печење? На саму помисао да и тако нешто може бити, он се крсти и тихо шапуће: одржи ме Боже у памети, па ћу пре липсати од глади, него што ћу то себи дозволити. Али нужда закон мења, па и наш се Уча измени.

Наступише црни дани катастрофалног повлачења 1915 године. Док се оступало преко наше територије, још и не беше тако страшно! Али кад се пред наше трупе испречише џиновске арбанске планине, испресецане непроходним јаругама и вртачама, и окићене сантама вечитог леда, неиздржљива хладноћа и глад почеше нагло да проређују и иначе проређене наше редове. Већ се поче све чешће наилазити на поцрнеле лешеве оних, којима би суђено да својим бескрвним залеђеним месом нахране изгладнеле тице грабљивице, злослуте становнике ових високих гора. Мученичка тела тих несрећника обавијена овешталим војничким оделом и покривена дебелим слојевима снега, са истуреним укоченим рукама изнад истог, местимично начета од тица или зверова, поражавајући деловаху на потпуно депримиране наше војнике. Сваки од њих беше свестан да ће и његово уморно тело, можда за који дан, пружати исту слику ужаса. А помоћи ни од куда.

Не познавајући дивљачки менталитет крволочних Арнаута, наши простодушни и наивни војници, појединачно и по омањим групама, почеше уз пут да свраћају њиховим селима, са намером да купе што од хране и других најнужнијих потреба. Али Арнаути као Арнаути. Добро забарикадирани у својим каменим кулама, из којих су се злобно цериле многобројне пушкарнице на наше војнике, дочекиваху их ватром из пушака и убијаху, да би се дочепали њиховог оружја, којим после утамањиваху наше посустале избеглице.

Учу тих дана напусти његово увек ведро расположење. Као четни наредник он се осети очајним што није у могућности да уредно прибавља храну за своје људе и обућу бар за оне, који данима иду готово боси. Узбуђен и уплахирен, он поче трчати свакодневно од чете до чете, обмањујући се надом да ће у некој од њих наћи оно што му је потребно ма да је знао да је и код других чета стање скоро неиздржљиво. Кад ту не наиђе на оно што је тражио, он, у истом циљу поче опрезно обијати прагове свих усамљених арнаутских колеба и појата уз пут али и од тога би слаба вајда. Хране нема па нема, а о другим потребама и да се не говори. Понеки Арнаутин, притешњен сам од више војника, и ако прода по нешто, чини то уз баснословну цену, напомињући унапред да папирни новац не прима, већ само ковано злато или сребро.

Ипак, крепећи се надом, да ће у Скадру добити све оно што је неопходно потребно за продужење марша, и живећи само о кукурузу, који добијаху од команде (по један корен дневно), војници издржаше и докотураше се, како тако, до ове вароши. Али ту тек зацрни са свим.

У место да издаду много обећаване животне намирнице, надлежни објаснише, да су лађе, које су те намирнице носиле, потопљене од стране Аустро-Угарске морнарице у заливу Сан Ћовани.

Сад и Учини војници дођоше у смртну опасност, јер и кукуруза беше нестало. Авет глади већ поче да се вије и над њиховим главама, насупрот енергичном залагању свих старешина да је отклоне. И Уча први пут у животу јасно виде и осети, да човек и поред најбоље воље не може увек остати у границама оног строго моралног, библиског оквира, ако не жели да пропадне. На супрот гвозденој вољи да се том саблажњивом осећању отргне, њему стално у души нешто шапуташе да је потребно, да за љубав својих војника, бар за извесно време, напусти тај узани оквир, како би их спасао неминовне пропасти. И он послуша тај унутрашњи глас.

Одбацивши без дужег размишљања, за које није имао ни времена, све поуке и савете, које је годинама упућивао војницима, он одлучи да у будуће врши снабдевање своје чете путем принудне куповине, која ће у многоме личити на пљачку. Тако рећи обноћ, он се потпуно препороди. Од племенитог човека, који је целим својим бићем највише опомињао на управника неке монашке школе, он се прометну у најгрубљег ратника отврдла срца, пред којим ће задрхтати многи Арнаутин.

Знајући да Арнаути убијају појединце и мање групице, кад пођу за храну, Уча узме цео вод, одвоји се тако од трупе и оде унапред. Кад наиђе на неку арнаутску кућу, он је опколи, уђе у њу праћен неколицином војника, и како зна арбански језик, каже домаћину, дугоногом Арнаутину:

— Дај ми нешто од хране, да намирим своје људе, па ћу ти поштено платити.

— Бук ска (хлеба нема) одговара љутито Арнаутин и мери га мрко.

— Или дај на леп начин, или ће бити зијана, енергичније наређује Уча, а војници на његов миг узимају пушке на „готовс“.

Арнаутин гледа опкољену кућу, осврће се на своју преплашену чељад, задржава свој крвнички поглед на Учиној чекињастој бради, одваја по нешто од хране и предаје за то одређеним војницима, докле га други држе стално на оку.

— Ето видиш како је то лепо, кад се као људи споразумемо, говори му Уча, плаћајући папирним новцем узету храну, и опраштајући се са њим као да ништа није ни било опрезно одлази, праћен војницима, који с муком задржавају смех.

Снабдевши се тако храном, Уча се повлачи даље, па тек сретне групу Арнаута, напери карабин на њих и викне јасним гласом:

— Скидајте опанке па идите смиром својим кућама, које вам сигурно нису далеко. Вама неће бити ништа ако коју четврт часа пропешачите боси а моји би војници пропали ако их одмах не бих обуо, пошто имају далеко да иду. У осталом опанке ћу вам платити, па купите друге нове.

Арнаути се преплашено погледају, скидају опанке, бацају их пред Учу, и колутајући закрвављеним очима љутито одбацују новац, који им он даје, да одмах за тим загребу боси уз брдо, како би се што пре дочепали својих кућа, док се за њима ори заразан смех Учиних војника, који су задивљени овом његовом новом операцијом.

Уча подели опанке босим војницима, поглади задовољно своју неуређену браду и одлази даље, да би срео другу групу од које на исти начин узима нешто од топлот одела, за најслабије одевене своје војнике.

Овакав начин Учине куповине није могао дуго остати тајна, за увек добро обавештенога команданта одреда, и он га једног дана позва и рече му:

— Учо, ја сам чуо да ти пљачкаш, да ли је то истина?

— Не пљачкам господине потпуковниче, већ вршим снабдевање, на начин, који морам и сам признати, није предвиђен правилима о снабдевању војске, — одговори храбро Уча, а интелигентно му лице покри жарко руменило.

— А знаш ли ти да се за то стреља ?

— Знам, али вам у напред кажем да ћу и у будуће морати тако да радим, кад већ Арнаути неће ништа драговољно да продаду, а наши су магацини хране и других потреба давно већ постали плен грабљивом непријатељу. То је једини начин да доведем што више здравих војника до мора, што је по мом дубоком уверењу моја света и једина дужност у овим тешким данима. А тада, тада ме стрељајте, јер ће моја мисија бити успешно завршена. Ја ћу мирно умрети, — заврши куражно Уча своју одбрану, блудећи замагљеним погледом далеко преко арбанских гора пут поробљене, па ипак непобедне Отаџбине.

Осетивши сву оправданост ове Учине одбране, командант, страшни и увек намргођени војвода Вук, окрете се нагло, остави збуњеног Учју и поче се удаљавати крупним корацима, на велику радост Учјиних војника, који са зебњом очекиваху крајни исход овог необичног рапорта.

\*\*\*

Уча је преживео све ратне страхоте и вратио се здрав у велику Отаџбину. Завршио студије, засновао породицу и дошао до знатног положаја у државној служби.

Чим је оставио пушку, он је поново постао онај смирени и добри човек, који је рођен да проповеда правду и мир. Али ако му у разговору случајно поменете Арнаутина, у њему на мах узаври стара хајдучка крв, и он искрено зажали што је рат давно већ завршен.

## Чича Анђел Бујачки

Зима је већ у велико наступила. Дебео снежни покров притискао је земљу и све предмете на њој. Велика хладноћа, праћена снежном вејавицом, уз помамно урлање ветра, принудила је вреднога сељака да напусти све послове у пољу. Нико, кога не гони нека нужда на то, не напушта своје топло огњиште.

После успешне борбе, коју су цео дан водили са једним јачим одељењем турске жандармерије, кроз густу шуму, тихо као сени промичу заморени четници. Ноћ је већ у велико пала, те једино шкрипа замрзлог снега под њиховим ногама и урлање гладнога курјака негде у дубини шуме, нарушавају свечану тишину планине Козјака. По нека оборена буква, пала преко уске стазе, а местимично и већи снежни намети, успоравају им ход. Но четници, вични кретању по ноћи, лако савлађују ове препоне и хитро као дивокозе грабе уз брдо. Журе да што пре превале пут преко виса и да се почну спуштати низ падину ка селу Магленцу. Одатле већ није далеко кућа прекаљеног Србина чича Анђела Бујачког, где ће пасти на конак, како им то војвода приликом поласка рече. А коначити у кући овог честитог и гостољубивог старца и гласовитог турског противника, коме по пожртвовању за идеју ослобођења нема равна у свој околини, за сваког четника право је задовољство. Стога, на супрот страховитој хладноћи, умору и глади, четници су ведри и расположени, јер у мислима већ виде озарено радошћу — због њиховог доласка — добродушно лице чича Анђелово. Знаду четници да ће чича Анђел ту своју радост умети и практично да испољи, у виду једног овна печеног на ражњу и то их просто одушевљава. А гладни су као горски вуци. Свакоме пак четнику познато је да се безбрижно може одморити уморно тело само онда, кад над заспалом четом стражари стари четнички орао заштитник чича Анђел са својим јуначким сином.

Чета превали преко гребена, и војвода, у једној ували заклоњеној са свих страна од ветра нареди застанак. Тек што уморни четници поседаше на снег, подвигши подасе крајеве својих мрких кабаница, а из шуме се зачу добро познати им знак звиждањем. Војвода одмах одговори на знак, па затим нареди двојници четника да изиђу пред непознатог гласоношу и да га доведу. Одређени четници хитро скочише на ноге, зграбише своје пушке и журно одоше у мрак. Тек после једног сата лутања по снежној



шуми, вратише се, содећи са собом чича Анђеловог сина. Војвода чим га спази, пође му у сусрет, пољуби се с њим у образ и упита га:

— Шта има ново, момче? Јели жив и здрав чича Анђел?

— Татко ме испрати при тебе војводо, — поче чича Анђелов син — да ти јавим да при нас у први мрак пристигна около 80 човека аскер.

— А од куд је татко ти могао сазнати, да ћу ја овуда наићи са четом, кад му нисам ништа јавио?

— Татку је казао један наш сељанин, који је чуо пушке, да сте ви цел дан водили борбу са Турци, а ви знајете да татко ми увек после борбе распитује за чету и лута по шуми да тражи четнике, да им се најде ако треба. Тако и саг. Он је мислио да ће чета после борбе право при нас, па ми зато, чим видесмо да Турци идев на куде нашу кућу, нареди да пођем на овај правац кроз шуму, те ако ве сретнем да ве водим у неко друго село да на Турци не наиђете. И ете имаја сам голему срећу да се сретнемо. Татко си остана да угаси огањ и скрије овна, кога бесмо готово испекли, што ако не стигне да учини, Бога ми ће га утепају Турци, пошто ће да знају да је то спремено за чету. Тешко да татко жив куртули оваја ноћ од тија турски кучиња, — заврши чича Анђелов син свој извештај, и болан му се уздах оте из горштакких груди...

Ма да навикнути на сличне ситуације, четници се ипак не осетише најугодније, кад војвода, саслушавши извештај, хладно нареди покрет у правцу села Малотине. А није им ни лако. Доћи тако рећи пред саму кућу чича Анђелову, где их чека печен ован, па се, праћени снажном мећавом снега, по једва проходном планинском терену, испресецаном дубоким провалијама, враћати око десетак километара натраг, то је заиста много и за њихово челично стрпљење.

Чета стиже у Малотину у саму зору и размести се за одмор у једној пространој кући на самој ивици села. Војвода одреди потребне страже па се по том обрати чича Анђеловом сину речима:

— Одмах се врати кући и поздрави оца да се ових дана добро чува од Турака. Све оружје, муницију, одело и осталу четничку спрему, која је код њега, нека однесе дубље у шуму, нека ископа нову скривницу и добро сакрије. Имам више извештаја да Турци врше врло строг претрес по свима околним селима, па је сигурно да и Магленце неће обићи, а кад већ у њега дођу онда је ваша кућа прва на реду за претрес. У том случају боље да вам је та спрема што даље од куће, јер као што знаш Турци нерадо улазе у шуму.

— Не бери гајле, војводо. Могу Турци да утепају и мене и татка ми, ама оружје неће нађев, — одговори опраштајући се чича Анђелов син, и дохвативши се врата, утону у снежну мећаву.

Већ је у велико освојио дан. Прегладнели четници таман поседаше око велике округле трпезе на којој се пушио врућ качамак, који им принесе вредна домачица, а у кућу упаде стражар сав задуван и још с врата викну:

— Турци у јачини око сто педесет људи ево их где прилазе селу. —

— Спремајте се, нареди војвода кратко, али да се нико за живу главу није усудио да изиђе из куће док се ја не вратим. И зграбивши свој кратки карабин, војвода пребаци једну сељачку кабаницу преко себе, да њом сакрије своје шарено одело и укрштене реденике преко груди, и журно изиђе из куће да осмотри ситуацију и донесе потребну одлуку.

Четници поскакаше од трпезе, грозничавом брзином намакоше себе своје кожне торбе и осталу опрему, дограбише своје пушке и тако очекиваху војводин повратак.

Домаћин и домаћица, усплахирени и бледи као смрт, утрчаше код четника и почеше хитро уклањати све ствари, које би на случај да Турци бану одмах иза четника у кућу, могле послужити као доказ о скором бављењу већег броја људи у кући, што би за целу ту породицу престављало смртну опасност.

За мало па се врати и војвода, који још с врата нареди да се у групама од по два до три човека излази из куће. Првој групи означи један каменити вис повише села, наредивши јој уједно, да га се што пре дочепа и са њега ватром помогне повлачење чете, на случај да Турци примете покрет.

Војвода је добро проценио ситуацију. Турци заиста приметише последње делове чете и одмах отворише ватру из својих пушака! Али, нешто услед журбе због бојазни да им чета не умакне, а нешто услед доста прецизне ватре првих четника, који се већ беху дохватили виса, први турски метци не нанеше чети никакву штету. Тако се отвори борба која се продужи преко целог дана.

Око 4 часа по подне, Турци несравњено бројно јачи, потпомогнути Арнаутима из оближњих сеаа, успеше да опколе вис са свих страна и тако доведоше четнике у критичну ситуацију. Четници очајнички гледаху у своје празне реденике, и делећи између себе последње заостале метке, одвише шрафове на својим бомбама и донеше једино могућу одлуку, да

сви храбро изгину, пошто претходно добро замене своје животе. Али се пред саму ноћ догоди нешто што поколеба Турке и омогући четницима да се спасу гвозденог обруча, који их све више стезаше, и да се дохвате шуме носећи собом неколико рањених другова. У моменту кад четници беху изгубили сваку наду на спасење, заори се пуцањ једне бомбе недалеко иза Турака. Четници кликнуше од радости, њихова мртвачки бледа лица покри румена боја живота, јер разумеше да је та снажна детонација знак пристижуће им помоћи. Одмах за тим они, кроз вечерњи сутон, приметише око тридесет људи како се излазећи из густе шуме трчећим кораком, спуштају низ једну косу залазећи Турцима иза леђа. Мало по том чу се снажна пушчана паљба из берданки, којима су обично наоружани наши сељаци, и Турци наставши се између две ватре, стадоше се журно повлачити са те стране, носећи собом своје мртве и рањене.

Тек дубоко у ноћ четници успеше да се састану у густој шуми са онима, који им у последњем моменту притекоше у помоћ и спасоше их сигурне смрти. Њиховој великој радости не беше краја, кад у својим спасиоцима познадоше чича Анђела са његовим сељацима.

Чича Анђел је одмах по одласку Турака, који су код њега, коначили, чуо борбу. На брзу руку скупио сељаке, раздао им оружје и кренуо у правцу пушчане паљбе и тако стигао у згодан час. Није старац заборавио да понесе и печеног овна кога је био спремио за прошлу ноћ, па га сакрио у снег, кад, је приметио да долазе Турци.

— А бре, златна српска децо, не се бојте од Турци до дек сам ја жив, — рече добри чича Анђел четницима, који се одмах окупише око њега, као разбијени војници око храброг заставника. И скидајући с леђа једну огромну торбу поче из вадити крупно комађе хлеба и печеног меса и раздавати гладним четницима, посматрајући их са очинском љубављу.

Такав је био чича Анђел Бујачки пре двадесет и више година.

Данас он, стар и изнемогао, као орао поломљених крила, проводи можда последње дане у својој скромној кућици, опкољеној са свих страна густом буковом гором, хранећи се славним успоменама из доба херојске борбе под Турцима. Од Отаџбине, коју је толико задужио, не тражи ништа.

## Млади Милош

Родио се у једном омањем сеоцету у непосредној близини једног историског места Шумадије, као осмо дете врло сиромашних родитеља. Док је био беба негован је на примитиван начин, као и сва сеоска деца, лежећи зими у расклиматаној и влажној колевци, увезаних ногу и руку, а лети у љуљашци обешеној о гране неке лиснате јабуке у средини њиве, на којој су му родитељи и старија браћа и сестре окопавали кукуруз, или жњели жито. Храњен је поглавито куваном кашом од кукурузног брашна, ретко зашећереном, пошто му мајка, услед тешких пољских радова и слабе хране, није имала довољно млека. Кад је одвркао и проходао он је тај свој јеловник употпунио лети трешњама и дудињама, а зими печеним кромпирима и пекмезом од шљива. Па ипак, захваљујући таласастим брежуљцима, који опкољаваху село, покривеним зеленим луговима из којих је стално струјао чист ваздух, нормално је напредовао и развио се у једрог и милог дечка.

Намера његових родитеља, да га по свршеној основној школи у којој беше скроз одличан, упуте у окружну варош на продужење школовања, разби се о њихову крајњу немаштину. Да су били млађи они би се латили и службе да би му обезбедили издржавање, али како је њихова физичка снага била већ истрошена у тешком раду око подизања старије деце, о томе није могло бити ни говора. И тако се млади Милош мораде одрећи ватрене жеље, да се посвети науци о којој је стално ноћу сањао, кад се после дневне јурњаве са чобанима, заморен свали у сиромашну постељу.

Пошто одболова ову прву велику препреку на путу у живот, он се помири са судбином, и ма да још нејачак, лати се мотике да колико-толико помогне родитељима у обделавању оно мало имањца. У таквом стању затече га рат, који Србија поведе против Турске 1912 године.

На осам година пред овај рат, средњи брат Милошев напусти родитељску кућу и ступи у једну од нижих војних школа. Млад и бујан, он одмах по свршетку школе пређе границу слободне Отаџбине и оде у Маћедонију да ступи у редове четника, који у том времену браћаху наш тамошњи живаљ од страшне најезде бугарских комитских банди, које фаворизирале од Турака, покушаваху да му униште националну свест. Тамо га затече и објава рата Турцима. А кад рат већ изби, онда и најстарији брат Милошев мораде отићи под заставу, да као резервни наредник одужи дуг Отаџбинској груди. И тако се на још слаба плећа

младог Милоша свали сав терет око издржавања ове веће породице; пошто му отац, услед честог побољевања и јаке астме, беше потпуно онеспособио за теже пољопривредне послове, а мајка, изродивши десеторо деце, беше већ давно престала да излази на њиву.

По свршетку рата са Турцима изби одмах други још крва вији са Бугарима. А кад се и он срећно оконча, Милош преморен радом одахну, мислећи да ће најстарији брат, који се здрав и читав врати у село, предузети даље вођење куће, да би се он мало опоравио. Али како је њему било суђено да се мучи од рођења, то му и ова радост ускоро би помућена. Искрсну и трећи рат са Аустро-Угарском, најстрашнији у крвавој историји Срба, и он се наново нађе сам на већ запарложеном танком имању. Одатле га ускоро узеше војне власти и упутише, да са осталим малолетницима и немоћним старцима, оправља излокане путеве, којима је струјао живот ратујуће војске.

Стари Милошев отац, и сам ратник из ранијих ратова са Турцима и Бугарима, за време Краља Милана, нагонски осећаше да ће рат дуго трајати и да ће морати да поклони Отаџбини и трећег сина. Ово у толико пре, што се Милош већ ближио пунолетству. Како су му пак оба старија сина, од којих млађи беше постао официр, били на таквим дужностима, да је свакога дана могао очекивати црни глас да су изгинули, он се, и ако тешка срца, одлучи, да бар Милоша сачува. У том диљу, он једног мутног дана почетком 1915 године, са пребаченом торбом преко рамена, крете на фронт да потражи сина официра, који беше командир чете у једном од више добровољачких одреда. Нашавши га у борби, изазва га за моменат на страну и пошто га загрли и испоручи му поздрав од мајке, поче му непрекидано говорити :

— Дошао сам да те замолим, да узмеш Милоша код себе и да га упишеш као добровољца, пошто још није пунолетан, да би нам га на тај начин сачувао бар докле си ти жив, па после како буде. Иначе, он ће кроз неколико месеци бити упућен ко зна где и сигурно брзо пропасти, јер нема твоје и старијег брата искуство.

Ја сам сине још као млад изгубио здравље ратујући три пута за Отаџбину, док је ваша мајка у том времену морала ићи у надницу да би могла исхранити тебе и старијег ти брата. Кад сте ви дорасли, ја сам и вас обојицу њој поклонио и ви је већ годинама браните од насртаја разних народа, што мене старог испуњава поносом. Дао сам јој 1912 године кола и волове, које сам тешком муком, годинама одвајајући од уста, био

набавио. Даље, давао сам јој у два три маха и последњу врећу пшенице, тако да сам за славу морао месити колач од кукурузног брашна. И најзад, дао сам јој пре десетак дана и ону бедну јунад, заједно са још беднијом двоколицом, којом сам довлачио помало брашна и дрва, те хранио и грејао ону сиротињу код куће. Дао би јој, свемогућег ми Бога и Милоша, кад би сигурно знао да ће се један од вас двојице жив вратити, да мени и оној вашој злосрећници склопи уморне очи. Овако, понова те молим, узми Милоша себи и обрадуј јадну мајку, која то више од мене жели. Ти се тиме ни најмање нећеш огрешити о интересе Отаџбине, јер као што и сам видиш, наша кућа је и без тога дала њој много, управо све што се могло дати.

Саслушавши оца, официр обори главу на прса и остаде тако неколико минута у дубоком размишљању, док му доња вилица непрестано подрхтаваше а лице сваког момента мењаше боју. За то кратко време кроз његову главу пројурише хиљаде мисли. Он се сети све оне милоште, коју му у свакој прилици указиваху сиромашни родитељи. Опомену се оне топле неге материне за време разних болештина, које је у раном детињству претурио преко главе. Сети се сталног боловања очевог и вечито забринутог лица материног за судбину нејаке деце, ако он случајно умре. Изиђе му пред очи слика Милошева изоног доба кад га је он као сасвим малог у цркву водио. Та слика распали у његовом срцу ону притајену луду љубав, коју је од увек осећао према овом несрећном млађем брату. Потпуно занет њеном примамљивошћу, он се готово беше одлучио да задовољи родитеље, али му баш тог момента нешто у души шану: „А ко би бранио земљу, ако би све војничке старешине извукле своју браћу?“ Пред тим питањем : он се трже из моменталног заноса, нагло се исправи и тужно погледа у оца, који је његову душевну борбу пратио са саучешћем. За тим му промењеним гласом, који се и самом њему учини непознат, узбуђено одговори:

— Опрости ми добри мој оче што ти тај захтев не могу испунити и ако сам свестан тешког положаја у коме се наша кућа налази. Ја бих тиме погазио своју војничку заклетву и навукао на себе проклетство земље која ме је родила. Поред тога, ја сам као командир чете принуђен да свакодневно шаљем људе у смрт, па не би у том случају могао да подносим , оправдане приговоре војника, да свога брата заклањам. Нека иде у команду па шта му Бог да.

— Нека буде и тако, — одврати болно отац и две три крупне сузе откидоше му се испод натуштених обрва и оросише његову проседу браду. И окренувши се, остави забезекнутог официра и оде нагло са крвавог разбојишта, праћен снажном грмљавином многобројних топова.

Душевно потпуно сломљен, официр лаганим корацима одесвојој чети, питајући се уз пут: „Да ли сам имао право да овако поступим?“

На измаку лета исте године Милош оде у команду.

Измучен и исцрпљен тешким пољским радовима у прва два рата, као и кулучењем у последњем, он се ипак зарадова позиву у војску, јер му се тиме најзад пружа дуго очекивана прилика, да се покаже достојним старије браће, чије је храбро држање у борбама често било предмет разговора у селу. Али на велику његову жалост и та му се жеља не оствари. Његов млади организам беше већ начет у тешкој животној борби, и само је требао један мало јачи напор, па да се потпуно сруши. Тај напор ускоро и дође.

Једног од оних дана ране јесени, кад хладан ветар засвира кроз полуоголеле гране дрвећа, носећи на све стране опадајуће жуто лишће, он се товари са заједно са осталим регрутима муницију, која се имала транспортовати на фронт, окупа у свом сопственом зноју. У току ноћи поамна олуја, праћена ситном кишом, однесе бедне шаторе војника, и тако се он нађе на голој ледини, без топлог покривача, само у овешталом оделу. Од овог доби јак назеб, који се доцније претвори у запалење плућа. Упозорен од другова сутра дан, да треба одмах да се јави лекару, он изнемоглим гласом, са неким чудним сјајем у очима одговори:

— Зар да срамотим старију браћу, па да ми после у селу кажу да сам шкарт и да ми се због тога браћа љуте? То никако не могу.

И не хтеде се јавити све док га командир једног дана не затече где лежи на влажној папрати под искрпљеним шатором, пуним дима од сирових гранчица, које жалосно цвр чачу на ватри пред њим.

На глас о његовој болести, његов оронули отац дојури као без душе и нађе га где лежи у једној напуштеној кући, без прозора, на истрињеној слами, покривен само једним прозачним коњским ћебетом.

Спазивши оца да улази, он се болно подиже и проговори жалосним гласом:

— Немој јављати браћи да сам се разболео, да ми се не смеју кад се будемо видели. А ја ћу сигурно оздравити.

Надлежни дозволише оцу да га евакуише у болницу, која беше у непосредној близини њиховог села, пошто га претходно по обичају изгрдише што је ушао да види болесног сина, пре него што је добио дозволу од дежурног лекара.

Једнога од оних мучних дана, кад Аустро-Мађари и Немци удружени са Бугарима, који нам још једаред мучки забише нож у леђа, принудише наше трупе на опште повлачење, да би преко арбанске голготе дошле до бесмртне славе, — Милошев брат официр, доби преко војне поште телеграм у коме стајаху ове прекорне речи:

„Дођи, да сахранимо Милоша. Твој отац“.



## Босанци и Херцеговци као четници

У четничкој акцији, од дана прве појаве наших чета у Турској, па све до свршетка последњег рата, Босанци и Херцеговци, без обзира на веру, својим јуначким делима доприносе много општој четничкој слави, заузимајући међу четницима кроз цео тај крвави период увек завидно место. Њихов број је стално велики тако, да изгледа као да се четује у првом реду за ослобођење њихове уже Отаџбине, а не Маћедоније. Пре ратова није се могла замислити ни једна наша чета на терену у којој није било бар два Босанца или Херцеговца, а имало их је више у којима су они сачињавали добру трећину целокупног људства. У ратовима тај број непрекидно расте да би достигао највишу цифру у 1914 години. Одреди: великог Танкосића, Чедо Поповића, Косте Тодоровића, Душана Димитријевића, Вемића и других, који су оперисали према Босни, бележе скоро половину својих ефектива од њих. А легендарни војвода Вук формира од њих цео свој 2 батаљон, јачине 1000 људи, и ставља му на чело официра високих школских и јуначких квалификација, мајора Радоја-Рашу Пантића.

Кад се има на уму да су поједине четничке војводе одбијале да приме знатан број пријављених из Босне, (Танкосић, је одбио чак и Гаврила Припципа 1912 године, јер му је изгледао неспособан), онда је потребно нарочито подвући ову чињеницу, јер она најрељефније илуструје високи патриотизам и неукротиву националну свест Срба из босанско-херцеговачких гора.

Докле је ишло пожртвовање четника Херцег-Босне у петнаестогодишњој крвавој борби за наше народно ослобођење и уједињење, као и какве су и колике њихове заслуге, најбоље ће се видети из ових неколико најмаркантнијих примера:

Месеца августа 1905 године, чета чувеног нашег војводе Ђорђа Скопљанца, продирући ка Овчем Пољу, имала је крвав сукоб са турском војском на вису Гуглину, близу друма Куманово—Крива Паланка. У том сукобу узео је учешћа и добро познати предратним генерацијама четник Риста Дуждевић Тохол из Мостара, онда студент београдског Университета, најбољи певач међу четницима, после његовог побратима Ристе Милићевића такође из Мостара. У моменту кад су несравњено многобројнији Турци већ почели да се пењу уз сам вис са свих страна са намером, да једним јуришем изврше обрачун са малаксалим четницима, и

кад су четници због овог почели да сумњају у срећан исход борбе, Тохол једним смелим гестом изокрете ситуацију у корист својих. У киши куршума он скочи на ноге и запева својим сјајним баритоном, звучно и заносно, добро познату песму: „Ој Србијо мати мила“. Снажни акорди ове песме збунише Турке, који у недоумици застадоше, не знајући шта да мисле о овој шачици људи на кршевитом вису. Тај моменат њихове забуне искористише четници, који морално препорођени овом песмом, бацајући бомбе на Турке, извршише испад са виса, пробише опсадни ланац и вешто користећи неравнине терена срећно умакоше.

Риста Дуждевић-Тохол погинуо је у Добруци, као командир једне добровољачке чете, а његов достојни побратим Риста Милићевић на Крупњу, као четник у одреду славног Танкосића.

\*\*\*

Средином јесени 1907 године, неколико наших чета налазило се у пространим шумама око Криве Паланке, очекујући напад бугарских четника на наша села, која нису хтела да примају бугарске свештенике и учитеље. У једној од тих чета био је и осамнаестогодишњи младић, четник Лука Крајиновић, родом негде из босанске Крајине. Одмарајући се више дана са друговима у густој шуми, Лука је лежећи на дебелом лишћу, које је годинама опадало са циновских букава, имао прилике да свакодневно слуша од сељака, који су долазили код војводе по разним пословима организације, како је за сво зло, које бугарске чете причињавају нашим селима у тој околини, крив једино неки Атанас, виђени трговац, у Кривој Паланци, иначе најзатрованији бугараш (побугарени Србин) тога краја. Као прави крајишник Лука се није дуго премишљао шта му ваља чинити после овог сазнања. Знајући да га војвода као врло младог не би пустио да потражи Атанаса и, да се с њим обрачуна, он се искрада из чете и прерушен у сељачко одело, поневши собом од оружја само револвер, одлази у Криву Паланку. Издајући се за бугараша, врло лакосазнаје где је радња Атанасова и одлази тамо, где стиже баш у моменту кад овај излази из радње да би прешао у један омањи магацин недалеко од исте. По опису, који је од сељака добио, он је одмах начисто да пред собом има оног кога тражи, стога му журно прилази и употребљавајући тамошњи дијалект, обраћа му се овим речима:

— Имаја сам једну малу работу стеб газда Атанас.

А газда Атанас, окрушаст човек кратког бичијег врата и огромне главурине, чију одвратност у пуној мери појачаваху неуређени риђи бркови и злобне зеленкасте очи испод густих као надстрешнице обрва, типичан представник оних Маћедонаца који су се побугарили ради пљачке, мислећи да пред собом има једног сиромашка, који хоће за нешто да га моли, и не погледа у њега већ му, намештајући на свом облом трбуху широки црвени појас, испод кога се назирао револвер, набусито одговори:

— Зар аз и за теб да трошим време магаре едно?

— Ми смо брзо готови зликовче бугарашки, цикну Крајиновић, вадећи муњевитом брзином револвер иза паса, и уперивши га запрепашћеном Атанасу у чело, опали три метка, од којих се овај сруши као влада, не пустивши ни гласа.

Један турски заптија (жандарм) видевши ово, јурну са револвером у руци да препречи пут разјареном атентатору, који беше почео да бега ка мосту на Кривој Реци, али га овај неустрашиви крајишник четвртим метком обори, и продужи бегство. Пред самим мостом испречи се пред њега један нижи жандармеријски официр, кога он петим метком теже рани и скочи на мост. Али у том моменту из једне оближње куће плану једна турска пушка и метак из ње погоди га у ногу. Не могући даље да бега он скочи с моста у воду и да би избегао да буде жив ухваћен од многобројних гонилаца, чију грају већ чује за собом, он шестим — последњим — метком покушава да прекине себи живот. Али у томе не успева услед умора и велике узбуђености, већ се само лакше рањава испод левог пазуха. Тог момента већ стижу више гонилаца, који су за њим скочили у воду и хватају га.

Ударен на муке, какве су само Турци у стању да измисле, стоички их је подносио близу годину дана, не хтевши да ода ни једног од наших људи. Умро је на неколико дана пред младотурски преврат (Хуријет) 1908 године у злогласном Куршумли-Хану у Скопљу. Обесмртио га је песник Милосав Јелић у свом „Србијанском Венцу“, дивном песмом: „Лука Крајиновић“.

\*\*\*

21 марта 1912 године вођена је огорчена борба између неколико наших чета и турског аскера у селу Шуматој Трници. Том приликом,

између осталих, погинуо је и најомиљенији четнички друг Светозар Михаиловић-Пурца из Тузле. Мајка Пурцина сазнавши за смрт свога сина, послала је пријатељима у Београд телеграм овакве садржине:

„Не жалим смрт свог љубљеног сина, јер је погинуо за слободу свога народа“.

Шаљући овакав телеграм ова велика мајка можда није ни слутила, да ће и њен млађи син Александар погинути по сле четири године у катастрофалном јуришу на Сиву Стену. Али кад се и то десило она опет није нарицала, већ је угушивши бол у свом ојађеном срцу, савила своје старачке руке око два заостала сина, најмлађег и најстаријег, преклињући их свакодневно, да се на случај потребе покажу достојни изгинуле браће. Пример заиста достојан дивљења.

\*\*\*

4 августа 1916 године, одред војводе Вука, који је држао фронт према Битољу, повлачио се под борбом заједно са осталим нашим трупима, пред наступајућим Бугарима, чије су снаге само према одреду пребацивале јачину једне дивизије. Како је тог дана владала несносна жега, то су се људи, преоптерећени разном спремом, веома тешко кретали, нарочито они пунији. Том приликом четник Михаило Јовановић родом из Јање, услед јаког сунца, које је просто пекло, добије несвестицу и остане крај једног кукуруза. Кад се после дужег времена потпуно освестио, он на своје велико запрепашћење види да путем крај њега пролазе већ и бугарске коморе, што је значило, да је његова команда далеко одступила, из чега је сасвим јасно могао закључити да се налази у средини Бугара, и да не може бити ни говора о брзом састанку са друговима. Нашавши се у оваквој ситуацији имао је да бира двоје: Или да се преда, што би свакако учинило 99% војника, или да покуша да се пробије кроз непријатеља, и оде својима. Он је без дужег размишљања изабрао ово друго. Истина није успео да ово приведе и у дело и поред више покушаја, али је за то успео да се крије по планини Вичу иза Лерина, више од месец дана, хранећи се корењем од разних трава све док га нису наишли Руси, који су у контра офансиви наших трупа наступали тим правцем. Затекли су га полумртва од глади и обрасла у браду, тако да је пружао изглед правог пустињака. Кад им је рекао да је Србин и четник, нису му у прво време веровали, већ су мислили да имају посла са неким

грешником, чији се ум замрачио услед неког великог душевног потреса. Тек када им је изнео извесне детаље из борбе од 4 августа, и показао им доглед са иницијалима његовог командира чете, који се доглед случајно код њега затекао кад је остао, они су му поверовали и братски га изљубили, како то само Руси умеју. Затим су га гостили два дана, док се мало поправио, па су га по том испратили у одред, који је био у близини. Дошавши у своју чету, замагљених очију од среће, притрчао је командиру и у колико му је то онако изнуреном било могуће, весело рапортирао :

— Господине поручнике донео сам ваш доглед.

— Поклањам ти га, јер то је једино што ти моментално могу дати у знак признања за часно држање, — узвикнуо је његов одушевљени командир.

Честити и храбри човек. Он је и у часовима највише личне несреће, више мислио на доглед командиров, него на свој млађани живот. Прави четник и јунак.

\*\*\*

19 септембра 1916 године у добро познатом јуришу Вуковог одреда на утврђени бугарски положај Сиву Стену, Босанци и Херцеговци су се обесмртили. Кидајући голим рукама бодљикаве жице, они су успели да продру до самих бугарских ровова, и врло је вероватно да ни један од Бугара, који би се тамо затекли, не би изнео главу, да ноћ није прекинула борбу и да командант њиховог батаљона храбри мајор Пантић пред саму ноћ није пао погођен са више бугарских зрна.

Описујући овај јуриш, песник и књижевник, мајор у пенсији Милосав Јелић у песми „Радоје Пантић“, овако вели за Босанце:

„Крвав кличе Пантићу Радоје:  
Ил успети или изгинути“  
Тад Босанци кидисаше љути,  
Челик жице сломише на троје...  
Крвав кличе Пантићу Радоје“.

Веродостојнија оцена од ове не може се ни пожелети, кад се има на уму, да је Јелић заменуо погинулог мајора Пантића на положају команданта Босанско—Херцеговачког батаљона у Вуковом одреду.

Сви ови блистави примери пожртвовања несумњиво утврђују истину: да су херојска деца са обала Босне, Врбаса и Неретве, и у најскоријој кривој прошлости успела да својој ужој Отаџбини и на даље обезбеде почасни назив „Босне поносне”.

## Никола неће у комору.

Николи Божићу „Чичи“, како су га у чети сви звали, родом из неког убогог села кршевите Лике, могло је бити око четрдесет пет година кад изби велики рат 1914 године. Па ипак, чим чу за рат, он се пожури да напусти напоран посао у америчким рудницима, где је још као дечко отишао за кором хлеба, и о свом круху и руху похита преко далеког океана у Србију, да јој у тим најтежим данима по све јужне Словене, стави остатак своје скромне снаге на расположење.

У Србију стиже баш некако пред ведуку колубарску битку и одмах замоли надлежне да га упуте у један од постојећих добровољачких одреда, пошто им претходно предаде сву своју тешком муком стечену уштеђевину са изричним захтевом, да се на случај његове смрти преда Црвеном Крсту.

Понуду неких старешина, да остане у позадини као болничар, пошто је већ зашао у године, он најенергичније одби и једног мутног јесењег дана крете у друштву неколицине прездравелих рањеника у правцу борбених линија, одакле се стално чула потмула грмљавина топова.

Дошавши у одред, коме је био упућен, затече га у нападу на противничке положаје код села Конатице. Чим стиже он умоли команданта да га додели једној од чета које беху у првом борбеном реду. Зграбивши пушку, коју му неко од војника додаде, он је пољуби и пошто се захвали команданту, весело одскакута да потражи своју чету, праћен једним ордонансом, док су им залутала пушчана зрна уз претеће звиждање прелетала високо изнад глава.

Горд на свој сиромашни родни крај, који је увек давао добре војнике, он по приспећу у чету нестрпљиво исчекиваше моменат, кад ће се моћи погледати кроз пушчану цев са ћесаревим војницима, чијој се шареној униформи некада као сасвим мали дечко дивио. Та му се прилика пружи још истог дана.

Око 4 часа по подне тог дана, наше трупе предузеше јуриш на аустријанце, који добро укупани узалудно покушаваху да се на положају одрже. Добро припремљен снажном артилериском ватром, а још боље изведен, јуриш у потпуности успе. Поражен противник у сам мрак у неред упусти положај оставивши у наслеђе нападачу све своје митраље и тешке рањенике.

Никола овом приликом изби на положај међу првима и то баш у моменту, кад се десетак храбријих непријатељских војника враћаху на мало час напуштени положај, да би изнели свог тешко рањеног команданта батаљона. Спазивши их, он, праћен неколицином другова, јурну на њих да би их заробио. Настаде формално гушање око већ умирућег аустриског команданта. Одјекнуше свега два три пуцња, па се по том зачу звекет оштрих бајонета. Падоше нека телеса, чу се неколико самртничких јаука и Аустро-Мађари, који не изгибоше у овој крвавој гужви, положише оружје. Никола доби две опасне ране и још у току ноћи би евакуисан у позадину на лечење.

Тек пред јесен 1915 године он се врати из болнице, блед и испијен, али оран за нове подвиге. Другови у чети дочекаше га уз одушевљене покликe, јер је он још оне крваве конатичке вечери упео да потпуно загосподари њиховим срцима.

Мало по том, наше херојске трупе, нападнуте са свих страна од далеко јачих непријатељских снага, морадоше напустити Отацбину, да би се преко арбанских кршева сјуриле на Јадранско море и даље, на цветни Крф.

За цело време овог крвавог и трновитог пута, Никола и ако начет двема ранама и зашао у године, такмичећи се са младићима, преброди све тешкоће, које и људи и природа истављаху пред наше трупе, да их задрже и омету на путу ка вечној слави. У два три маха он одби да прими извесне олакшице, које му командир нуђаше, говорећи командиру:

— Припази ти командире на млађе људе, а ја сам стар па и ако заглавим неку јаругу и нахраним гавранове неће бити велика штета.

Захваљујући својој горштаккој природи, као и навици да са малим буде задовољан, он стиже на Крф у релативно добром стању. Али ту на Крфу, он доби јаку дезинтерију због које га у мало не упутише на острво Видо, где би сигурно поделио судбину оних који својим телима нахранише рибе у плавим водама Јонскога мора. Уз то, отвори му се ускоро и једна рана, што га све скупа грдно намучи тако, да пред полазак одреда у Солун, он беше у горем стању, него кад је дошао на Крф.

Одмах по приспећу у Солун, одред доби наређење да се крене на фронт према Битољу. Командант одреда на два дана пред полазак издаде наређење командирима чета, да најстарије и најслабије људе упуте командиру одредске коморе, да приме мазге које одред доби од Француза.



Николин командир, у најбољој намери, да би сачувао Николу од нових потреса и напора, нареди четном нареднику да га стави на расположење одредској комори, заједно са још тројицом изнурених добровољаца, што наредник и учини.

Пред сам покрет одреда, баш у моменту кад командир постројаваше чету, испаде пред њега четни наредник и кратко рапортира:

— Господине поручниче, чича Никола Богић тражи да га одмах примите.

— Дај га, одврати командир, чудећи се шта то хоће од њега чича Никола сад пред сам полазак.

За мало па се наредник врати водећи Николу, који чим спази командира, стаде несигурно пред њега и не чекајући да га овај ослови, млатарајући рукама, љутито проговори:

— Господине командире, дошао сам да те питам, зашто си ме одредио у комору?

Командир се моментално сети шта раздире душу овог честитог и несравњеног борца, па му благо одговори:

— Нисам те одредио за то што мислим да ниси добар јунак, већ за то, што сам хтео да те сачувам да не пропаднеш, јер си ми много ослабео. А у комори је лакша служба и несравњено боља храна, па ћеш се брже опоравити.

— Ја нијесам дошао из велике земље да ћерам мазге и магарце по Маћедонији, већ да се борим, одврати му Никола снажним гласом, стално се старајући да заузме став „мирно“, али му то не полазаше за руком. А одмах за тим, мало тишије, некако болећиво додаде: кад си ти мене умео да сачуваш преко пуне Арбаније да не умрем од глади, умјећеш вала и сада кад имамо свега. С тога ме враћај у чету и не срамоти ме више имена ти божијег.

— Враћам те, викну узбуђено командир, и нека се хиљаде такви борци. — Наредниче, дај му пушку и муницију.

Примивши оружје, Никола сав срећан стаде у строј и поче весело ћеретати са друговима, који га једва дочекаше. Командир тек тада примети да је Никола мало пијан. Добри човек, напио се да би командиру, којег је много волео, лакше могао изложити своју муку, ма да пре тога није никада употребљавао алкохолна пића.

Командант одреда, извештен о овоме кад дође да прими строј, унапреди Николу на лицу места за каплара.

Створена је велика Отаџбина. Никола је у њу дошао са још једном раном, добијеном приликом отварања крвавих кајмакчаланских врата. Исцрпљен до краја није се хтео враћати у Америку, већ се примио да чува државну шуму.

Приликом прославе десетогодишњице пробоја Солунског Фронта 1928 године, неки су га видели у Београду, у униформи надлугара, са сребрнастим храстовим гранчицама на јаци од блузе и са више разних медаља на прсима.

Кажу да му је врло добро стајало.

## Кајмакчалан

Синтеза свих наших националних прегнућа, најблиставији смарагд у круни наше војничке славе, чувар срца нашег највернијег пријатеља Др. Рајса, — овај сури планински цин на југу наше Отаџбине, изазива у нашим душама безброј тешких па ипак драгих успомена. Није то давно било кад су се низ његове окомите литице, уз дивљачку дреку Бугара и помамно кликтање гладних орлова, ваљала крвава телеса наших војника, који жураху да са његовог највишег врха објаве целом свету, да војска Србије није уништена, како се то са непријатељске стране тада упорно тврдило.

Четници беху авангарда оних многобројних дивова, који том приликом највише допринеше да Кајмакчалан буде то што је.

У општој офанзиви, коју наше и савезншке трупе предузеше 1 септембра 1916 године (по старом календару) против Бугара, четничко-добровољачки одред војводе Вука— потпуковника Војина Поповића, у наступању за Бугарима правцем Чалцилар—Лажец—Арменохор (села у грчкој Маћедонији јужно од Лерина), беше под борбом заузео ово последње место 4 септембра исте године у 4 часа по подне.

Даље се није могло напред, не толико због тога, што пред одредом на 300 метара стајаху укопани Бугари, који се беху донекле освестили и прибали после задатих им удараца првих дана нашег напада, колико због ситуације, која владаше лево и десно од одреда. Лево Лерин, као објекат напада француских трупа, које у свом наступању беху знатно заостале из одреда. Десно, пак, стајаше село Петорак, са једном згодно повијеном и од Бугара добро поседнутом косом, а наше трупе које наступаху тим правцем, не беху такође пристигле. У таквој ситуацији одред је провео ноћ између 4 и 5 септембра, утврђујући се и обезбеђујући на оба крила од евентуалних изненађења.

Следећих неколико дана, одред је енергично нападао у свом правцу, садејствујући тако општем нападу наших и француских трупа, које беху у току прве ноћи пристигле, а чији главни циљ беше да се по заузећу Лерина сруче на Битољ. Захваљујући у многоме том неодољивом нападном елану одреда, Бугари беху принуђени на рокирање извесних својих делова од Лерина, а тиме Французима би знатно олакшано заузеће ове вароши.

Док се све ово дешавало на овом делу фронта, Бугари једним ноћним препадом на Кајмакчалану, 13 септембра, успевају после двочасовне крваве борбе у којој се чуо само туп удар хладнога челика у човечје тело, да потисну нешто у назад 4 пешадијски пук дринске дивизије, који беше подишао тако рећи под саме њихове ровове, ископане на врху ове циновске планине. Требало је стога хитно наћи јединицу са високим моралом, која тргба да смени потпуно изнурени 4 пук и да својом појавом утиче повољно на дух трупа које нападаху Кајмакчалан, пошто услед овог непријатног случаја са 4 пуком беху нешто узнемирене. Та јединица је одмах пронађена у четничко-добровољачком одреду легендарног војводе Вука.

14 септембра неке коморције саопштише четницима и добровољцима, да на Кајмакчалану нешто није у реду. О томе се после преко целог дана шапутало у одреду, али како Кајмакчалан беше доста далеко, тој се вести ипак не придаваше нека нарочита важност. Међутим, истог дана око 10 часова у вече, ровове четничко-добровољачког одреда испред села Арменохора, заузеше Французи, а одред мада исцрпљен и изнурен непрекидном петнаестодневном борбом, би одмах упућен форсираним маршем правцем села: Баница—Горничево—Чегански Висови, где успе да избије још за време ноћи.

Сутрадан, 15 септембра, одред се одмарао до подне. Четници и добровољци не знађаху крајњи циљ овог мучног марша, све док се одмах по подне не нареди покрет, и док у даљем маршовању не приметише огромни масив Кајмакчалана, са његовим пространим пашњацима, избразданим многобројним рововима, који издалека изгледаху као неке огромне змијурине. Тек тада им би јасно, да им је додељена част да „запуше рупу”, смењивањем 4 пешадиског пука. Но навикли на све тешкоће и сродили се са њима, Вукови четници и добровољци не само што не негодоваху после овог сазнања, што у осталом неби ни личило онима који су дошли добровољно да се боре, већ се чак радоваху, што је баш њима пало у део да узму учешћа у одсудном нападу на овај страшни планински масив, који по мишљењу његових браниоца— Бугара, беше неосвојив.

Касно у вече истога дана, одред уз песму и весело расположење стиже на Кајмакчалан и одмах заузе положај 4 пука, који се повуче нешто позади да се одмори и окрепи. Како Бугарски ровови беху удаљени од наших једва до стотину метара, а негде и знатно мање, то се није смело ни

мислити о одмору и спавању, ма и са најстрожијом приправношћу. Одморан противник преко целе ноћи сипаше убиствену ватру из пушака и других смртоносних оруђа, услед чега четници и добровољци морадоше бити преко целе ноћи опрезни и сваког момента приправни да евентуални напад прогивника на њихове линије крваво одбију.

16 децембра ујутру, одред је претрпео ненакнадиви губитак, смрћу једног од најхрабријих својих официра, честитог Херцеговца, резервног поручника Петра Кларића, командира 2 чете 2 батаљона, који се беше и сувише истакао приликом осматрања противничког положаја. Иначе, цео овај дан прође у узајамном пушкарању, и у припремању нашем за напад, који се имао извршити сутрадан 17 септембра.

Освануо је 17 септембар. Дан леп и светао. На небу нигде ни облачка, све је тихо и некако свечано. Чак се и обострана пуцњава утишала. Али баш та тишина изазива узнемиреност код војника, који инстинктивно предосећају буру, уверени да ће се нешто крупно догодити, и да ће тај дан одлучити судбину Кајмакчалана и однети животе многим од њих. Због тог осећања, они постају некако ћутљиви и тужни, да би се моментално тргли из тог заноса и почели нервозно да извирују из својих ровова пут противничких линија. Многи тумаче својим ближим друговима, шта су сањали кад су последњи пут спавали, изводећи из тога најфантастичније закључке. Ипак им из суморних лица провирује одлучност и готовост, да као вуци навале свом снагом на челичну капију поробљене Отаџбине, где их жељно очекују анђеоски умилна лица њихове давно невиђене дечице и остали њихови мили и драги.

Храбри војвода Вук зором беше међу људима. Средњег раста, округаст и једар као наливен, широких образа са јако развијеним јагодицама, густих црних бркова испод којих дискретно провириваху два реда бисерно белих зуба, оштрих црта и веома живих покрета, са ватреним црним очима испод испупченог чела,—он беше оличење мушкости и оне дивље снаге због које је и добио ово комитско име. Обучен у већ похабану официрску униформу, са припасаним редеником око појаса и карабином у десној руци, ведрога лица и приметно доброг расположења, он иђаше из рова у ров, здравећи се успут са истакнутијим четницима. Дошавши у један од дубљих и пространијих ровова он позва команданте батаљона и командире чета, и рече им кад се око њега окупише:

—Господо, тачно у 7 сати почеће напад бомбардовањем противничких положаја, целокупном нашем артилеријом и рововским оруђима свих врста. Пешачки напад наредиће се накнадно, о чему ћу вас, надам се, моћи благовремено обавестити. Издајте одмах потребна наређења својим људима и пазите како ћете се држати, да немамо после речи. Лабаво држање ма кога од вас, постараћу се, да буде кажњено по кратком комитском поступку. На своја места.

Као поливени хладном водом, команданти и командири кретоше својим рововима, понављајући у себи последње речи заповести командантове. Још не беху стигли да се кроз саобраћајнице приближе својим јединицама, а страховити ураган отпоче. Многобројне тешке и лаке батерије, пласиране на сваком подесном месту и згодно маскиране, дотле невидљиве, наједаред оживеше и почеше бљувати усијани челик на солидно израђене заклоне противника. Заурлаше помамно рововци, бацајући своје крилате торпиље дуж ровова ошамућеног противника.

Запали се цео Кајмакчалан и својим бесним пламеном поче немилосрдно да сажиче упорне чете Кобургове.

У очекивању наређења за пешачки напад прође без мало цео дан. За цело то време бомбардовање не изгуби ништа од своје првобитне јачине. Бугари упорно бране своје позиције. Њихова артилерија одговара, али слабије, јер је засута стотинама наших зрна од најлакшег до најтежег калибра. Одмах по подне могаху се, кроз облаке дима, приметити поједини бугарски војници, како се крећу по положају као суманути. Беше очигледно да су потпуно депримирани неиздржљивом ватром артилерије, и да је потребан само мало јачи притисак пешадије, па да даљу судбину свог положаја повере достојном противнику. Тај притисак после извесног времена заиста и дође. Око 4 часа по подне почеше се појављивати, не више појединци, већ читаве групице бугарских војника, како бесциљно лутају положајем, спотичући се преко лешева својих другова и многобројних рупа што их направише артилериска зрна, не водећи ни најмање рачуна што је цео положај под непрекидном ватром. У моменту те њихове избезумљености, кроз потмулу грмљавину топова, ипак се зачу једно снажно „ура“, и цео трећи батаљон четничко-добровољачког одреда, са својом 4 четом на челу, коју води резервни поручник и четнички војвода Миливоје Динић, крете на јуриш, повукавши одмах за собом и друга два батаљона, а ови и све остале трупе, које тог дана нападаху на овај најјачи и најбоље поседнути и брањени

бугарски положај. Дотле готово пуст, Кајмакчалан наједаред оживе, јер из његове разривене утробе искочише десетине хиљада људи и устремише се ка његовом врху.

После формалног гушања са Бугарима по рововима, које трајаше близу један час, Кајмакчалан тај горди планински титан, „Борисов Град“, како га зваху Бугари, беше у нашим рукама, да га никад више не изгубимо.

Маса Бугара плати главом германофилску политику Фердинанда Кобуршког и сулудост „деда Радославова“ и осталих бугарских државника. Знатан број преживелих, предаде се, а гро напусти положај и сјури се низ стрме повијарце ка Црној Реци. Они који се предадоше почеше одмах да грде своје офицере, који беху међу њима, окривљујући их за „братско сраженије“. Наше војнике увераваху како их воле. Бугарска посла.

Јунак овог епохалног дана беше неустрашиви војвода Вук, јер његов страшни одред, састављен од Срба из свих крајева данашње државе, не само да први пође на јуриш, већ успе да заузме највиши врх Кајмакчалана, задавши на тај начин непријатељу самртни ударац. На самом врху чета војводе Динића заплени једну потпуно исправну бугарску пољску батерију, са читавим камарама муниције. По наређењу Вуковом, а уз послуживање његових људи, који су кадар служили у артилерији, ова батерија би одмах окренута и употребљена против противника у паничном бегству. Пуцњава ове батерије утиша се тек кад ноћ потпуно прекиде борбу, узимајући оступајућег противника у заштиту својом густом помрчином.

У дубљем сутону, Вук, увек скроман, отимаше се од појединих команданата, који долажаху да му честитају велики успех одреда.

Са губитцима одред је релативно добро прошао, да би одмах после два дана (19 септембра) у несрећном нападу на Сиву Стену изгубио близу 400 људи, међу којима 20 официра.

\*\*\*

Данас Кајмакчалан бруји од живота. По његовом широком хрбату свакодневно пасу небројена стада оваца и коза, а сваке недеље и празника долазе густе групе поклоника, из свих крајева простране земље наше, да се у малој црквици, коју од топовских чаура и другог ратног материјала,

подиже на врх виси наш храбри Краљ, — помолите Богу за вечни мир оних који почивају у пространој утроби Кајмакчалана.

Нека тајанствени зубор Црне Реке, уз складно брујање кајмакчаланских шума, стално пева заносну песму слободе, и нека том песмом крепи вечни сан изгинулих јунака из одреда великога војводе Вука.



## Сива Стена

„Пред њим дршће кршна Стена Сива  
А за њиме четници у бесу  
Зарива се олово по месу  
И смрт тешким пољубом целива  
Пред њим дршће кршна Стена Сива”.

(Србијански Венац)

По заузећу Кајмакчалана од стране наших трупа, није могло бити ни речи о гонењу потученог противника, пошто је одмах после окончане борбе пала ноћ са густом кајмакчаланском маглом. С тога је четничко-добровољачки одред војводе Вука, избивши са Бугарима на супротну ивицу заузетог положаја, провео на истом ноћ између 17 и 18 септембра 1916 године, журно се утврђујући, како би евентуални контра напад противника могао успешно одбити.

Противник пак, поражен губитком најјачег свог положаја и страховигим жртвама, није ни мислио о некој контра акцији. Њему је било главно, да повлачење, које је у многим личило на бегство, колико толико уреди, да би по том дао ма какав отпор победоносном противнику и тиме створио потребно време за извлачење артилерије и многобројних возова преко Црне Реке. У том циљу он је, захваљујући само ноћи, успео да поседне из раније солидно утврђен, и са више реди бодљикавих жица, постављених на гвозденим кољу, — положај Сиву Стену, која је одвојена само једним превојем од главног гребена Кајмакчалана.

Да није било магле, са неколико артилериских зрна, избачених са висова Кајмакчалана, који потпуно доминира Сивом Стеном, дрски противник био би отеран са овог положаја. Али зла судбина четничко-добровољачког одреда хтела је другојачије. Спустила се густа магла и својом непрозирном копреном обавила цео комплекс сурог Кајмакчалана, а нашој вишој команди се журило, да се противник не би извукао, и тако је дошло до кобног 19 септембра, ког дана је на овом заштитном бугарском положају изгинуо цвет јунака из одреда војводе Вука.

18 септембра ујутру, упућене су у циљу извиђања патроле у правцу Старковог Гроба. Крећући се споро, због сталне магле, оне су тек у подне

успеле да се врате са извештајем: да се противник у јачини једног пука зауставио на Сивој Стени.

Добивши овакав извештај, командант одреда, војвода Вук, донео је одмах одлуку за даљи рад одреда. Та одлука састојала се у том, што је одред још у току истог дана предузео покрет у правцу Сиве Стене, и користећи се густом маглом успео да подиђе под сам положај, где је провео наступајућу ноћ, укопавајући се са оно мало ситног пионирског алата, који је имао.

Кобни 19 септембар дочекали су четници и добровољци у не баш тако веселом расположењу, пошто због близине противника и знатне хладлоће нису могли ни ока склопити у току минуле ноћи. Дан облачан и мутан. Магла гушћа него прошлог дана. По подне почиње да пада она ситна јесења киша, која својом једноставношћу убија и тело и душу. Утврђени противник стално дејствује пушчаном ватром, бојећи се изненађења. Све то појачава нерасположење код изнурених четника и добровољаца и они, што је врло редак случај код њих, постају туробни и замишљени. Не чује се њихов весео жагор, а о јуначкој песми и да се не говори, као да предосећају, да ће многи од њих остати на овим орловским кршевима, на вечитој мртвој стражи вољене Отаџбине. И нису се преварили.

Одред је између 4 и 5 часова по подне добио наређење из дивизије, да по сваку цену још у току дана заузме Сиву Стену.

Први пут у животу војвода Вук је покушао да убеди предпостављене у немогућност извршења једног таквог наређења, наводећи као разлог: густу као помрчина маглу, од које се није могло видети даље од десет корака; непознавање јачине непријатеља и недостатак потребног алата за сечење бодљикавих жица. Његови разлози, и ако потпуно оправдани, нису могли бити усвојени. Из дивизије му је понова категорички наређено да се положај мора заузети до 6 часова по подне, јер је то свакако налагала општа ситуација на фронту. И Вук, велики војник наш, који је поседовао све врлине оних наших официрских генерација, које су нашу славну војску попеле на једну олимписку висину, рекао је: „Разумем”, и верујући да га стара срећа неће ни овог пута изневерити, приступио извршењу добијеног наређења.

Како је одред био на јуришној зони према противнику, то је једноставно требало кренути на јуриш, изненадити противника тим силним налетом и заузети положај. Истина оваквом једном налету много сметаху жице пред положајем, али је неустрашиви Вук ипак гајио једну

искру наде, да ће његови храбри четници и добровољци, који су не једаред извршили дела, за која би се на први поглед могло рећи, да прелазе границу човечије могућности, успети да својим челичним мишицама раскину ову препреку и хладним оружјем изврше крвави обрачун са противником у самом положају.

Нешто после 5 часова по подне, одред је кренуо на јуриш. Да се због магле не би изгубила потребна веза, и да би, сам удар био што силнији, јуриш је извршен густо збијеним стројевима, постављеним у два борбена реда, на одстојању од 15 метара.

Нагли покрет преко 1500 људи, звецкање чутурица, порција и остале спреме, откри пре времена противнику намеру одреда. У моменту кад се кроз густу маглу почеше назирати бодљикаве жице, просу се формалан град од пушчаних и митраљеских зрна на витешког нападача. Паде прва леса искрвављених четничко-добровољачких телеса, али то не могаде збунити победнике са Кајмакчалана. Газећи преко лешева палих другова, четници се свом силином сручише на бодљикаве жице и почеше их кидати голим рукама. Прасак многобројних бомби, које противник сручи на главу куражног нападача, направи праву пустош у редовима овога. Окитише се први редови жица мученичким лешевима најгласовитијих јунака из одреда. Но четници и добровољци, подстицани личним примером својих вођа и даље бесно наваљују, раздирући своје груди на искрвављеним жицама. Немајући никаквог заклона пред собом, многи покушавају да лешеве погинулих искористе као заклон, да одмах и они поред њих падну. Обостране бомбе и даље врше свој крвави посао. И даље се просипа оловни град пушчаних зрна на четнике и добровољце. Раскаљану земљу све више боји њихова врела крв, ма да је већ јасно да нема никаквог изгледа на успех. После крвавог комешања од неких пола часа, лагано, као лопов, спушта се ноћ на суре хридине кајмакчаланског масива и прекида даље крвопролиће. Ватра постепено малаксава да мало по том сасвим престане. Свечана ноћна тишина влада крвавим разбојиштем, ремећена с времена на време само болним уздасима многобројних рањеника. Напад није успео.

Пред саму зору исте ноћи, противник претрпевши сам осетне губитке, одступио је у правцу Старковог Гроба и даље.

Кад је освануо дан (20 септембар) указао се страشان приказ крваве четничко-добровољачке погибије. Око 180 лешева, међу којима десетак официјерских, грозно унакажених, лежало је на жицама и око њих. Било их

је више, који су погођени у моменту кад су се прихватили жица, тако и остали стегнувши чврсто својим мртвачким рукама покидане жице. На последњем реду жица преко кога се одмах улази у бугарске ровове, лежао је циновски леш командира 1 чете 2 батаљона, поручника Војислава Оташевића, а нешто даље од њега леш командира 1 чете 1 батаљона, капетана Добрице Јанковића, оба родом из Шумадије. Свуд око лешева разбацана крвава спрема, покидане фишеклије, расута муниција из реденика и поломљено оружје, што све заједно представљаше најузбудљивију слику ратничке пустоши, достојну кичице највећег мајстора.

Рањеници су још за време ноћи изнети. Било их је око 250, међу којима 11 официра, од којих као најважнији: командант 2 баталона мајор Радоје-Раша Пантић (умро од ране у Вертекопу) и командант 1 батаљона, коњички капетан I класе Светолик Костић, поред неколицине најистакнутијих командира чета и водних официра.

Да би се одужио сенима палих својих другова, а како је одреди рано јутром добио наређење за даљи покрет, војвода Вук је поред њихових мртвих телеса провео одред парадним маршем, и уз звуке труба извршио последњи поздрав.

Узнемирен оштрим звуцима труба и јасним командама, један тешки рањеник, за кога се мислило да је мртав, освестио се за моменат, тргао се, с муком подигао уморну главу и уплашено погледао око себе. Видевши Вука на челу одреда, збунио се за тренутак, али се одмах затим прибрао и покушао да своју изнемоглу руку подигне ради поздрава, но није могао. Срушио се понова и кад су му притрчали двојица, који су му били најближи, да га прихвате, био је већ у мртвачком ропцу.

Строги и увек хладнокрвни војвода Вук, био је овим призором толико дирнут, да није могао да спречи поток суза, који ороси његово увек озбиљно, као у мрамору уклесано ратничко лице. Можда је овога момента легендарни војвода зажелио Груниште (место његове смрти).

Нека наши храбри дивови мирно бораве вечни сан у топлој утроби наше Царствујушче Маћедоније. Захваљујући њиховој племенитој крви, наша Отаџбина је толико моћна да никоме неће дозволити, да им тај сан поремети.

# Груниште

— Смрт војводе Вука —

„Три јуриша бише и одбише,  
Кад четврти бити започеше,  
Кад бомбама душмана разнеше  
Кад соколи каме повадише,  
Клону рука у војводе Вука“.

(Србијански Венац)

И ако је у катастрофалном јуришу ни Сиву Стену 19 септембра 1916 године, изгубио добру трећину људства, четничко-добровољачки одред војводе Вука није замењен неком одморнијом јединицом, ма и за најкраће време, колико да се изврши попуна муницијом и да се изнурени људи окрепе топлом храном и спавањем. Таквих јединица можда није ни било на расположењу, пошто су у том времену вођене крваве борбе на целом фронту наших армија, те су вероватно сви делови наших трупа били ангажовани на својим одсецима.

Ма да потпуно депримирани страховитом погибијом многобројних другова, који су им били блиски и драги, и физички исцрпљени, четници војводе Вука ипак морадоше поћи у стопу за противником, који се повукао са Сиве Стене пред саму зору 20 септембра, оставивши своје мртве да их наши закопају.

После пораза, који је четницима и добровољцима приредио на Сивој Стени, противник је био морално ојачан, што је одмах примећено по жилавом отпору, који је давао на свима даљим положајима, све до краја месеца октобра. Његово даље повлачење није било у нeredу као са Кајмакчалана, већ је вршено по свима правилима ратне вештине, што је, сасвим природно, само отежавало напредовање четничкодобровољачког одреда.

Водећи свакодневно мучне борбе са упорним Бугарима, и плаћајући прескупо сваки педаљ заузетог терена, одред је лагано али сигурно наступао у правцу села Груништа са задатком: да нападне противника, који је већ потпуно сређен и прибран стајао на грунишком вису, још из раније добро организованим за одарбну.

Први противнучки ровови, ископани испред главне линије одбране, која је била на самоме вису, пали су одреду у руке 4 и 5 новембра после жилаве борбе. Противник се повукао на главну линију одбране, одакле је смртоносном ватром покушавао да задржи даље надирање одреда.

Ипак, захваљујући несаломљивој енергији војводе Вука, који је стално био међу својим људима, уливајући им својом сугестивном појавом веру у победу, четници и добровољци напредоваху тако, да се 8 новембра појавише пред самим висом. Даље се није могло напред, јер је противник, заклоњен огромним стенама кршевитог виси, био невидљив за нападача. Међутим, он је овоме свакога минута слао на стотине бомби, које својом страшном детонацијом кидаху остатак нерава намучених четника и добровољаца, проузрокујући уједно крваву пустош међу њима.

Сваког дана од 8 до 16 новембра, Бугари са бомбама у рукама врше по два до три јуриша и успевају да се докопају извесних делова четничког положаја. Међутим, четници и добровољци врше одмах контра напад и редовно успевају да Бугаре врате у полазне ровове. Одмах за тим предузимају сами јуриш и под убиственом ватром ускачу у бугарске ровове, али их Бугари контра јуришем враћају. И тако наизменично, све док се не спусти ноћ, која прекида борбу.

Оба противника користе ноћ да покопају своје мртве и изнесу рањене, као и да навуку што више бомби и муниције, како би сутра дан, чим зора заруди, обновили борбу са новом жестином. Противници су тако близу један другоме, да им се просто осећа дах. Говоре полако да гласним говором не би један другоме одали своје намере. Бачене бомбе узајамно враћају, грде се и препиру, гину немилице, али ни један не попушта ни за стопу, као да имају намеру да сви изгину. Осећа се мирис крви, који дражи избезумљене противнике на даље крвопролиће, као црвена марама побеснелог бика у циркуској арени. На све стране виде се испревртана људска телеса и просути мозгови по крвавом стењу, али грунишки вис се држи. За њега су сви ти многобројни изгинули људи сасвим незнатна жртва. Он тражи много већу жртву за свој пад. И добиће је.

Војвода Вук, болно ожалостен губитком многобројних четника на Сивој Стени, мора поново да гледа смрт својих људи, који су га годинама усрдно помагали у тешкој мисији, и које је он, поред све строгости, ипак топло волео. Још му није залечена рана проузрокована смрћу Раше Панџића, Добрице Јанковића, Оташевића и других, а ево гину му командири чета, Мирко Поповић и Петар Каличанин. Уз њих гине и

остатак старих гардиста из оне четничке гарде, која га никад није напуштала од како је као млад потпоручник почео да четује. То је и за великог Вука већ много. Он не жели да надживи своју команду, која се сваким даном све више топи као грудва плалинског снега на врелом летњем сунцу. Са презривим осмехом на леденом лицу, он улеће из окршаја у окршај, предводећи личним примером остатак својих храбрих четника и добровољаца, који иду за њим као опчињени. Види се да тражи смрт, која је већ замахнула својом страшном косом да му скине јуначку главу.

Освануо је 16 новембар. Тог дана су четници и добровољци дали највећи крвави трибут Отаџбини, изгубивши онога, који их је кроз године водио путем части и славе. Сам дан, облачан и с времена на време магловит. Црна Река, која под правим углом обилази око грунишког виси, кобно хуји, као да наговештава четницима да ће у току дана бити ојађени губитком свога љубљеног војводе.

Бугари врше напад од раног јутра. Нарочито наваљују на центар 1 батаљона. Колебају се танки редови четника и добровољаца, који се с муком одржавају против бројно јачег непријатеља. Око 2 часа по подне једна чета попушта. Вук праћен остатком највећих јунака из одреда, међу којима се нарочито истичу: чика Лука Станковић његов дугогодишњи верни ордонанс и Драгутин Јовановић-Луне, муњевитом брзином пресреће ту чету и стављајући јој се на чело, води је на јуриш. Подилазећи под само стење на коме су начичкани Бугури, бива рањен парчетом бомбе у десну руку. Четници га моле да се склони иза једне оближње стене, како би га превили. Он их одбија, уверавајући их да му рана није тешка и да је потребно овладати положајем по сваку цену.

У том моменту један брадати Бугарин, кога су четници добро видели иза једне високе стене, шаље бочно једно смртоносно зрно из своје манлихерке (пушка којом је наоружана бугарска војска), које погађа Вука испод десног пазуха и пролазећи кроз срце излази на супротну страну. Вук пада на руке својих четника, који га плачући носе у заклон, да га мртвог не би изрешетала бугарска зрна, која као плаха киша обасипаху бедне одстатке некада силног и моћног Вуковог одреда.

Очајнички крик старог граничара и четника, ордонанса Вуковог чика Луке: „јао погибе ми командант“, огласио је целоме одреду, да је велико и родољубиво срце легендарног војводе престало да куца, на велику несрећу поробљене Србије а на општу радост њених непријатеља.

Потпуковник Душан Јездић (Вуков побратим), који је одмах примио команду, имао је грдну муку да задржи четнике и добровољце на местима где су се затекли, јер су на крик Лукин, сви који су га чули, потрчали ка мртвом команданту да га последњи пут виде.

Јунак са Челопека, Куманова, Битоља, Елбасана, Дуката, Завлаке, Кајмакчалана, Сиве Стене и многих других места наше славе, опште познати шеф горског штаба наших комитских чета у негдашњој Турској, најоданији и најхрабрији син Отаџбине, четнички надвојвода Вук, сагорео је најзад у служби Србинових великих идеала.

Кад су после два дана (18 новембра) наше трупе, заједно са остатком Вукових унесрећених и до срца увељених четника и добровољаца, заузеле грунишки вис, нашле су на самом месту где је Вук погинуо (Црни Камен) око 150 бугарских лешева, међу којима два виша официра. Ти лешеве су били најбоље воштанице, које су јадни Вукови људи могли упалити у част његове блажене сени.

Смрт Вукова била је уједно и смрт његовог славног одреда. Он је вегетирао још неко време, да би најпосле по наређењу надлежних био расформиран, пошто није више било великога команданта, да га својом безграничном храброшћу предводи у нове окршаје.

Од некада импозантне команде комитске, која је у почетку операција (борби) на солунском фронту бројала око 2200 људи, остало их је свега 450, који су формирану у две чете, од којих је једна упућена у 4 а друга у 6 пешадијски пук.

\*\*\*

До конца месеца септембра 1923 године, Вуково уморно тело почивало је у нашем војничком гробљу у Зејтинлику крај Солуна. Тада су га његови захвални четници, који су преживели све ратне опасности, пренели и уз велике посмртне почести сместили на вечни починак у београдско Ново Гробље. Ускоро ће му подићи монументални јавни споменик достојан његове велике улоге, за коју су сврху многи његови пошто ваоци из свих крајева наше земље, дали богате прилоге у новцу.

Да ли ко од грађана великога града, који се подиже на костима оних људи, који су правилно схватили своју дужност бар о великим празницима, обилази гроб овог неустрашивог борца из најтежих дана наше народне прошлости, да би се ту, побожним сећањем на блистава



дела великога војводе, напојио хероизмом и очеличио вољом за свету службу Отаџбини?

Нека уморни војвода мирно борави вечни сан на слободној обали плавог Дунава, и нека му лако ћарлијање ветра са Авале стално доноси хајдучки поздрав маћедонских гора, чије је сигурно гостопримство он годинама уживао. Венац бесмртне славе, који је стекао никад неће увенути, а увек свежи мирис тог чаробног венца опијаће млађе генерације, божанском љубављу према великој Отаџбини нашој.

## Миливоје Динић

Готово редовно, као по некаквом строго прописаном правилу, остају непознати баш они људи, који за време целог живота предњаче у сваком послу опште националног карактера и служе за пример другима. Узрок овоме треба у главном тражити у њима самима. Он је у претераној скромности њиховој, која им не дозвољава да говоре о себи и својим делима. А гурање лактовима, које тако успешно практикују поратни јунаци и патриоти, да би избили у прве редове, од којих су се иначе веома мудро уклањали у времену кад су топови имали пресудну реч, — увек је било непознато оваквим људима. И тако се врло често дешава да их они, који пером разврставају људе у заслужне и незаслужне, не одговарајући за евентуалне грешке никоме, обично и не запазе.

Најдостојнији представник овог бољег реда људи међу четницима, био је војвода Миливоје Динић, резервни поручник, истакнути вишегодишњи помоћник славног војводе Вука, човек јаче интелигенције, легендарне храбрости и несумњивих заслуга, који је на супрот свему овоме остао готово непознат широј јавности. Међутим, он стоји далеко изнад многих четничких војвода, чија је акција у своје време направила толико шума.

Син старог добровољца чика Мирче Динића из Крагујевца, у чијој се кући неговао посебан јуначки култ, Миливоје је рођењем био предодређен да као тумач ослободилачких снова Шумадије, буде принет на жртву. Као ђак 6 разреда крагујевачке гимназије, он крајем пролећа 1906 године напушта даље школовање и одлази у чету, да би се придружио онима, који као прва предходница славне армије Србије, победом на Челопеку, беху већ навели велику кумановску битку, којом ће после неколико година бити коначно решен у нашу корист крвави спор између нас и Турака, започет њиховим преласком на Балкан и изгубљен у страшној косовској погибији. Прво као обичан четник, а по том као четнички војвода, Миливоје са малим прекидима, које је користио за одмор, четује све до објаве рата Турцима. Ношен младићским одушевљењем и племенитом амбицијом, он још у првим данима четовања, тако рећи на јуриш, осваја поверење свих четничких старешина. Најгежи и најповерљивији задатци поверавају се њему и он их врши успешно. Гледајући га на послу, чак и сам војвода Вук, који је иначе био врло штедљив у похвалама, принуђен је да у два три маха процеди

кроз зубе: „Куд би нам био крај кад би сви четници били као Миливоје Динић”.

Године 1912 Миливоје се са четом налазио у околини Криве Паланке. На неколико дана пред објаву рата Турцима он напушта овај свој рејон, да би са четом ушао у састав одреда војводе Вука, који је већ био добио задатак, да као истакнута предходница прве армије, крчи пут нашим трупима ка Куманову. У очи саме кумановске битке Вуков одред се формално сударио са једним јачим батаљоном турске војске у селу Драгоманцу, на самој левој обали Пчиње. У овом крвавом и изненадном судару, који је трајао једва четврт часа, турски батаљон је делом уништен а делом заробљен. За брз и потпун успех у овој прилици највећа заслуга припада војводи Миливоју, који је из борбе изишао са једном тежом раном. Још довољно неизлечен од ове ране, напустио је болницу, да би узео учешћа у бугарском рату и арбанској побуни.

Кад је избио светски рат додељена му је једна чета у саставу Горњачког четничког одреда. Приликом офанзиве наших трупа у Босну, тај је одред наступао као предходница. У једној борби на огранцима планине Романије, војвода Миливоје је покушао да на јуриш заплени два аустријска митраљеза, који су просто косили наше редове. У страховитом гушању са противничком митраљеском послугом, које је било права слика двобоја, добио је три тешке ране (два удара бајонетом у груди и пушчано зрно кроз кукове) од којих је једва остао жив.

Лекарска комисија огласила га је по завршеном лечењу за неспособног да командује борбеном јединицом. Он се овим није хтео користити, већ се поново вратио у одред и примио своју чету.

Пред повлачење 1915 године, дошао је са четом опет у састав одреда војводе Вука. За цело време овог можда најстрашнијег повлачења у општој историји ратовања, његова је чета као једна од најсигурнијих, била стално у заштитници. Њега ни за тренутак није напуштао његов увек ведри оптимизам и вера у коначну победу. Они који су тих дана имали прилику да га виде, не могу никад избрисати из успомене његову изразиту појаву. Високог и поноситог стаса, дугуљасте главе и великих плавих детињских умиљатих па ипак ватрених очију, сув и изнурен, са огромном батином у руци, о коју се ослањао при ходу, пошто му је једна нога услед ране, коју је још у очи кумановске битке добио, остала краћа, са обученим пространим војничким шињелом преко дотрајале официрске униформе, он је представљао савршен модел ратника од крви и заната. Његов високи

ратнички морал, мађијски је деловао из четнике и добровољце целог одреда, што му је код свих њих створило нарочити углед и донело ласкава признања предпостављених.

По повратку са Крфа на солунски фронт, Миливоје је направио једну сјајну бравуру, којом је бацио у заснак многе јунаке међу четницима. Приликом заузећа Кајмакчаланана 17 септембра 1916 године, он је, не чекајући наређење, повео своју чету на јуриш и у једном неодољивом елану први избио на највиши врх овог планинског цина, запленивши том приликом једну потпуно исправну бугарску брзометну батерију са читавим слагалиштем муниције. Овај подвиг донео му је похвале највиших војничких старешина и по други пут орден Карађорђевог Звезде са мачевима.

По расформирању Вуковог одреда, одређен је за командира чете у 6 пешадиском пуку. Пред пробој солунског фронта, он се налазио у једној солунској болници, где је потпуно изнурен штрапацама лежао. Чим је чуо да се спрема офанзива одмах је, и ако још неопорављен, напустио болницу и умолио једног другог авијатичара да га на аероплану однесе на фронт, где је стигао у очи самог пробоја. По извршеном пробоју, којом је приликом опет био запажен, наступао је са четом све до ораховачког виси у близини Велеса, где је, на један заиста мученички начин, нашао смрт.

Имплузиван као и увек, он је критичног дана као истакнута предходница дошао са четом пред поменути вис, док су трупе његовог пука биле знатно заостале. Не хтевши да чека долазак осталих чета, он сам предузима јуриш са својом слабом четом и успева да заузме вис. Али пре него што је успео да се на њему распореди и да га поседне, Бугари контра јуришем избијају поново на њега. Том приликом у борби прса у прса, он тешко рањен пада Бугарима у руке. Мало иза тога, наше трупе пристижу, повраћају изгубљени вис, али на жалост и сувише касно да спасу храброга војводу. Бугари, остајући доследни оним својим далеким предцима из доба Крума, уморили су овог тешко рањеног јунака на један заиста варварски начин. Бацали су га у једну пољску хлебну пећ и спалили.

\*\*\*

У самом кругу касарне 28 пешадиског пука у Велесу, на домаку хучнога Вардара, налази се један леп мермерни споменик, на чијем врху

спокојно почива попрсје једног ратника у официрској униформи, са шлемом на глави. То је споменик војводе Миливоја Динића. Подигли су му га његови ближи пријатељи, заједно са становништвом ослобођеног Повардарја.

Неки би млади војници овога пука били у сваком погледу достојни мученика са ораховачког виси, чији дух и сада заштитнички лебди над нашом Маћедонијом.

# САДРЖАЈ

	Страна
Увод.....	11
Страцин и Шумата Трница.....	14
Светозар-Тоза Ранковић.....	22
Уча.....	25
Чича Анђел Бујачки.....	30
Млади Милош.....	34
Босанци и Херцеговци као четници.....	38
Никола неће у комору.....	43
Кајмакчалан.....	46
Сива Стена.....	51
Груниште.....	55
Миливоје Динић.....	59